



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ & ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Π.Μ.Σ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ & ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2018



Διπλωματική Εργασία

**Η πολιτική ενσωμάτωση των προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής στην
Ελλάδα κατά τα έτη 1922-1933**

Καλαφάτη Φωτεινή

Επιβλέπων Καθηγητής: Εξερτζόγλου Χάρης

Περιεχόμενα.	
Εισαγωγή.	3
1. Πρώτο Κεφάλαιο:	5
1.1. Η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο – Εθνικός Διχασμός.	5
1.2. Η συνθήκη των Σεβρών.	9
1.3. Οι πολιτικές εξελίξεις μετά τις εκλογές του 1920 και η Μικρασιατική Εκστρατεία.	11
1.4. Οι πολιτικές συνέπειες της Μικρασιατικής Καταστροφής.	15
1.5. Η ανταλλαγή πληθυσμών.	18
2. Δεύτερο Κεφάλαιο:	19
2.1. Μικρασιατική Ταυτότητα.	19
2.2. Η έννοια «πρόσφυγας».	23
2.3. Η αποκατάσταση των προσφύγων.	25
2.4. Τα αποτελέσματα της αποκατάστασης.	30
3. Τρίτο Κεφάλαιο:	33
3.1. Η ελληνική πολιτική του Μεσοπολέμου.	33
3.2. Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου.	36
3.3. Η απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων των προσφύγων.	37
3.4. Παράγοντες που καθόρισαν την προσφυγική ψήφο.	39
4. Τέταρτο κεφάλαιο:	41
4.1. Πολιτική συμπεριφορά προσφύγων.	41
4.2. Προσφυγικά κόμματα.	45
4.3. Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων της Μακεδονίας.	50
4.4. Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων της Αττικής.	61
4.5. Η σχέση των προσφύγων με την αριστερά.	76
5. Συμπεράσματα.	78
6. Χρονικό περιόδου 1914-1933.	82
Επίλογος.	88
Βιβλιογραφία.	90

Εισαγωγή.

Η Μικρασιατική Καταστροφή αποτέλεσε μια από τις σημαντικότερες καμπές στην ιστορία του ελληνισμού κατά τον 20^ο αιώνα και ως γεγονός ήταν καθοριστικό για την οικονομική, κοινωνική και πολιτική εξέλιξη του νεοελληνικού κράτους. Η ανταλλαγή πληθυσμών άλλαξε άρδην το εθνογλωσσικό και ανθρωπογεωγραφικό τοπίο στις δύο πλευρές του Αιγαίου. Συντέλεσε στην θεμελίωση ενός νέου εθνικού κράτους του τουρκικού, απομεινάρι μιας μεγάλης αυτοκρατορίας και ανασύνταξε ένα άλλο, το ελληνικό, που μετά την Μικρασιατική καταστροφή απέκτησε επίγνωση των δυνατοτήτων και των ορίων του.

Σε γενικές γραμμές, η Μικρά Ασία υπήρξε μια περιοχή με μεγάλη εθνογλωσσική, θρησκευτική και πολιτισμική ποικιλία. Η έντονη, όμως, παρουσία ελληνορθόδοξων πληθυσμών στη μικρασιατική χερσόνησο είχε καταστήσει την Ελλάδα ως τη σημαντικότερη απειλή για την Οθωμανική αυτοκρατορία και για το κίνημα του Κεμάλ. Στο πολυπολιτισμικό μικρασιατικό μωσαϊκό η σημασία του ορθόδοξου στοιχείου ήταν μεγάλη, συνεπώς ανάλογη ήταν η σημασία της καταστροφής και της βίαιης εκτόπισης του από τα εδάφη αυτά.

Το γεγονός της Μικρασιατικής Καταστροφής ήταν σαφώς απόρροια της αποσταθεροποίησης που επέφερε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στην ευρύτερη περιοχή. Η είσοδος της Ελλάδας στον πόλεμο ως σύμμαχος της Αντάντ είχε ως συνέπεια να αυξήσει τα εδαφικά κέρδη της και με τη συνθήκη των Σεβρών να καταφέρει για πρώτη φορά να επεκτείνει τα σύνορά της σε μικρασιατικό έδαφος. Το όραμα της Μεγάλης Ιδέας φάνηκε να πραγματοποιείται και η Ελλάδα έγινε η χώρα των δυο ηπείρων και των πέντε θαλασσών.

Αυτό που χρειάζεται να επισημανθεί είναι η άποψη ότι ουσιαστικά τα ελληνικά στρατεύματα συμμετείχαν σε έναν ευρύτερο τεμαχισμό της μικρασιατικής χερσονήσου μεταξύ των συμμαχικών κρατών. Με άλλα λόγια, ο ελληνοτουρκικός πόλεμος των ετών 1919-1922 στα εδάφη της Μικράς Ασίας δεν αφορούσε αποκλειστικά τις δυο χώρες αλλά σχετιζόταν απόλυτα με τις ενέργειες των χωρών της Αντάντ στην προσπάθεια ελέγχου της συγκεκριμένης περιοχής. Ήδη από τον 19^ο αιώνα οι δυτικές ευρωπαϊκές δυνάμεις στα πλαίσια της ανατολικής πολιτικής τους παρενέβαιναν με την

τακτική διαχείρισης των πολιτικών κρίσεων ανάλογα με τα στρατηγικά συμφέροντα κάθε χώρας¹.

Αναλυτικότερα, η Γερμανία ενίσχυσε την επιρροή της στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και η τεχνική βοήθεια που παρείχε στο κίνημα των Νεότουρκων ενδυνάμωσε τον τουρκικό εθνικισμό, ο οποίος αποτέλεσε καταλυτική δύναμη στις εξελίξεις στην περιοχή. Σημαντικός παράγοντας υπήρξε και η αμερικανική πολιτική, όπως και η έξοδος της Ρωσίας από τη συμμαχία της Αντάντ μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση. Το κενό που άφησε η ρωσική αποχώρηση συνέβαλε στην προώθηση της Ελλάδας για να διατηρηθεί η οικονομική, στρατιωτική και πολιτική ισορροπία στην Εγγύς Ανατολή. Παρόλα αυτά, η Ελλάδα σχεδίαζε να «εξαργυρώσει» τη συνεισφορά της στη συμμαχική νίκη με την αποκατάσταση του «αλύτρωτου» ελληνισμού, πρόθεση που συναντούσε εμπόδια από τις αντίρροπες επιθυμίες των Μεγάλων Δυνάμεων².

Η Ελλάδα ως εντολοδόχος της Αντάντ ανέλαβε την περιφρούρηση της Σμύρνης και την προστασία των ελληνικών πληθυσμών της περιοχής που είχαν υποστεί διωγμούς ήδη από το 1914 υπό τη συστηματική δράση των Τούρκων άτακτων στρατιωτών (τσέτες) και την ανοχή των οθωμανικών αρχών. Οι προσπάθειες εκπατρισμού κορυφώθηκαν το 1916 - 1917. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η επιθυμία των Ελλήνων της Μικράς Ασίας για ένωση με την Ελλάδα ενισχύθηκε και αποτέλεσε βασικό έρεισμα στις διεκδικήσεις του Βενιζέλου, έτσι όπως αντικατοπτρίζεται στη Συνθήκη των Σεβρών³.

Κατά την εξέλιξη της Μικρασιατικής Εκστρατείας, όταν οι συμμαχικές δυνάμεις να παραμένουν θεατές του ελληνικού ζητήματος ή σύμμαχοι του Κεμάλ, οι εξελίξεις καθορίστηκαν στρατιωτικά και όχι πολιτικά, αν και η έκβαση τους κρίθηκε από εξωστρατιωτικούς παράγοντες. Τα αποτελέσματα της εκστρατείας με την ήττα και την αποχώρηση από τη Μικρά Ασία επέφεραν τον εκπατρισμό του ελληνισμού και το τέλος της Μεγάλης Ιδέας⁴.

¹ Ιστορία Ελληνικού Έθνους. Τόμος ΙΕ. σ. 97

² Ιστορία Ελληνικού Έθνους. Τόμος ΙΕ. σ. 97-98

³ Micheal Llewellyn Smith. σ. 81-87

⁴ Ιστορία Ελληνικού Έθνους. Τόμος ΙΕ. σ. 98



1. Πρώτο Κεφάλαιο.

1.1. Η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο – Εθνικός Διχασμός.

Η ιδεολογία που κυριάρχησε και καθόρισε τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα ήταν η Μεγάλη Ιδέα. Διατυπώθηκε πρώτη φορά το 1844 από τον Ιωάννη Κωλέττη και έληξε το 1922 με τη Μικρασιατική Καταστροφή και τη διάψευση των προσδοκιών του ελληνικού λαού. Η Μεγάλη Ιδέα αποτέλεσε έκφραση της επιθυμίας των Ελλήνων για επέκταση των συνόρων του ελληνικού κράτους με την προσάρτηση εδαφών με ελληνικό πληθυσμό που μέχρι τότε άνηκαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Συνεπώς, η Μεγάλη Ιδέα ταυτίστηκε με τις πολιτικές και στρατιωτικές προσπάθειες της Ελλάδας να απελευθερώσει τις υπόδουλες περιοχές⁵.

⁵ Micheal Llewellyn Smith. σ. 81-87

Η πρώτη επέκταση του ελληνικού κράτους πραγματοποιήθηκε με την προσάρτηση των νησιών του Ιονίου το 1964 και της Θεσσαλίας και της Άρτας το 1881. Η ουσιαστική επέκταση, όμως, του ελληνικού κράτους συντελέστηκε κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους το 1912-1913. Η συνθήκη του Βουκουρεστίου που ολοκλήρωνε το δεύτερο Βαλκανικό Πόλεμο εξασφάλιζε για την Ελλάδα την Κρήτη, τις περιοχές μέχρι την Καβάλα, πολλά εδάφη στην Ήπειρο, τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου. Οι δυο Βαλκανικοί πόλεμοι δικαίωσαν αφενός την πολιτική του Βενιζέλου αφού φάνηκε να υλοποιείται η Μεγάλη Ιδέα, αφετέρου εξάντλησαν οικονομικά το κράτος, για το λόγο αυτό θεωρήθηκε ότι έπρεπε να ακολουθήσει μια περίοδος ανοικοδόμησης και ανάπτυξης και να παραμεριστεί για λίγο η Μεγάλη Ιδέα⁶.

Οι εξελίξεις, όμως, επέβαλλαν αναπροσαρμογή του πολιτικού προγράμματος. Η έκρηξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου το 1914 απαιτούσε η Ελλάδα να λάβει σαφή στάση. Παρόλα αυτά, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος και το περιβάλλον του υποστήριζαν την ουδετερότητα της χώρας, θέση που εξυπηρετούσε τη Γερμανία και την Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία, από την άλλη πλευρά ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος επιθυμούσε την έξοδο της χώρας στον πόλεμο με το πλευρό της Αντάντ. Η διαφωνία αυτή υπήρξε η απαρχή του «Εθνικού Διχασμού»⁷.

Πιο λεπτομερώς, στις εκλογές του Ιουνίου του 1915 ο Βενιζέλος κέρδισε ισχυρή πλειοψηφία από τότε ξεκίνησε σκληρή πάλη ανάμεσα στους βενιζελικούς και τους βασιλόφρονες σχετικά με τη θέση που θα κρατούσε η Ελλάδα κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η κήρυξη του πολέμου της Ρωσίας κατά της Βουλγαρίας και η επίθεση της τελευταίας εναντίον της Σερβίας σημείωσαν το ακραίο σημείο της πάλης αυτής. Ο Βενιζέλος, που είχε δεχτεί την αποβίβαση των στρατευμάτων της Αντάντ στη Θεσσαλονίκη αναγκάστηκε από το βασιλιά να παραιτηθεί⁸.

⁶ Micheal Llewellyn Smith. σ. 81-87

⁷ Μποχώτης, Θ. σ. 84

⁸ Σβορώνος, Ν. σ. 120-121

διαπραγματεύσεις, που είχε αρχίσει ο βασιλιάς από το Δεκέμβριο του 1915 πάνω στο θέμα των ορών μιας ενδεχόμενης κατοχής της Μακεδονίας από τα γερμανικά στρατεύματα, τα οποία, κατέλαβαν το Ρούπελ και άρχισαν να προχωρούν προς τη Μακεδονία. Την ίδια περίοδο, οι Γάλλοι κατέλαβαν τον Πειραιά ενώ το σώμα του ελληνικού στρατού μεταφέρθηκε στη Γερμανία. Η αντίδραση των βενιζελικών σε αυτά τα γεγονότα οδήγησε στο σχηματισμό μιας στρατιωτικής ένωσης, η οποία κήρυξε επανάσταση. Ακολούθως, προσωρινή βενιζελική κυβέρνηση εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη και την ανώτατη αρχή ανέλαβε μια τριανδρία αποτελούμενη από τον ναύαρχο Κουντουριώτη, το στρατηγό Δαγκλή και το Βενιζέλο. Μετά από αυτό, η Αντάντ εξόπλισε τη βενιζελική Ελλάδα κι επέβαλε τον αποκλεισμό στις περιοχές υπό την εξουσία του βασιλιά¹⁰.

Οι εξελίξεις ήταν ραγδαίες, ο Βενιζέλος επέστρεψε στην Αθήνα με τη βοήθεια των συμμαχικών στρατευμάτων και ανάλαβε την εξουσία. Από την άλλη πλευρά, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει της Ελλάδα αφήνοντας στη θέση του το δεύτερο γιο του, τον Αλέξανδρο. Υπό αυτές τις συνθήκες, η Ελλάδα τάχτηκε στο πλευρό των Συμμάχων¹¹.

Εντούτοις, η διαμάχη μεταξύ βενιζελικών και βασιλοφρόνων δεν τερματίστηκε με την ένταξη της Ελλάδας στο πλευρό των Συμμάχων αλλά διατηρήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια του Α' Α.Π.Π. και του Μικρασιατικού. Έλαβε νέες διαστάσεις στις εκλογές του 1920, το αποτέλεσμα των οποίων ήταν η παλινόρθωση του έλληνα μονάρχη. Η αλλαγή αυτή επέφερε μεταβολές και στο μέτωπο, από όπου απομακρύνθηκαν εσπευσμένα οι βενιζελικοί αξιωματικοί, που αποτελούσαν την έμπειρη στρατιωτική ηγεσία του μετώπου. Το γεγονός αυτό λειτούργησε ως αφορμή και αφετηρία για την εκδήλωση μιας σαφέστερης και πλέον πιο απροκάλυπτης στροφής της γαλλικής και της ιταλικής πολιτικής απέναντι στην Ελλάδα, που δεν άφησε ανεπηρέαστο το κλίμα των αγγλοελληνικών σχέσεων¹².

Συμπερασματικά, διαπιστώνεται ότι ο Εθνικός διχασμός επέφερε τη διαίρεση των Ελλήνων, καθυστέρησε τη συμμετοχή της χώρας στον πόλεμο αλλά οι εκδηλώσεις τους, όπως η επαναφορά του Κωνσταντίνου, αποτέλεσαν αφορμή για τις συμμαχικές χώρες να απομακρυνθούν από την Ελλάδα και να δείξουν φανερώς τη στήριξη τους στο Κεμαλικό καθεστώς.

¹⁰ Σβορώνος, Ν. σ. 121

¹¹ Σβορώνος, Ν. σ. 121

¹² Γιανουλόπουλος, Γ. σ. 271-274

1.2. Η συνθήκη των Σεβρών.

Η συνθήκη των Σεβρών υπογράφηκε στις 10 Αυγούστου του 1920 ανάμεσα στις χώρες της Αντάντ και τους εκπροσώπους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πρόκειται για τη συνθήκη που όριζε τις παραχωρήσεις εδαφών στις οποίες υποχρεωνόταν να προβεί η Οθωμανική αυτοκρατορία. Η συνθήκη αυτή, επομένως, αφορούσε άμεσα την Ελλάδα καθώς διεκδικούσε εδάφη υπό οθωμανική κατοχή.

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης, παραχωρούνταν στην Ελλάδα, η δυτική και ανατολική Θράκη, όλα τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου εκτός από τη Ρόδο και η περιοχή της Σμύρνης για πέντε χρόνια. Με το πέρας αυτού του διαστήματος οι κάτοικοι θα αποφάσιζαν με δημοψήφισμα την προσάρτηση ή όχι της περιοχής στην Ελλάδα¹³.

Η Οθωμανική αυτοκρατορία εκτός από την Ελλάδα αναγκάστηκε να αποδεχτεί τη δημιουργία ανεξάρτητης Αρμενίας, την αυτονομία των κουρδικών επαρχιών της, τη δημιουργία του αραβικού κράτους της Συρίας. Επιπλέον, πολλά λιμάνια ή περιοχές της αυτοκρατορίας ελέγχονταν από δυτικές δυνάμεις, όπως η Κιλικία που τελούσε υπό γαλλική κατοχή και η Αντάλια με την Αλικαρνασσό υπό ιταλική. Σημαντική απώλεια για την οθωμανική αυτοκρατορία ήταν υποβολή των Στενών υπό ειδικό καθεστώς που προέβλεπε την ακώλυτη διέλευση από το σημείο εμπορικών ή πολεμικών πλοίων τόσο σε εποχή ειρήνης όσο και σε εποχή πολέμου. Τέλος, η συνθήκη των Σεβρών αναφερόταν και στην ίδια την Κωνσταντινούπολη, η οποία θα εξακολουθούσε να ανήκει στην οθωμανική αυτοκρατορία εφόσον ο σουλτάνος τηρούσε όλες τις διατάξεις της συνθήκης¹⁴.



¹³ Γιανουλόπουλος, Γ. σ. 271-274

¹⁴ Γιανουλόπουλος, Γ. σ. 275-276

Ο Βενιζέλος υπογράφει την Συνθήκη των Σεβρών.

Οι όροι της συνθήκης εξυπηρετούσαν επαρκώς το ελληνικό ζήτημα αλλά ήταν πολύ αυστηροί για να γίνουν αναντίρρητα δεκτοί από τον οθωμανικό λαό και να εξασφαλίσουν την ειρήνη ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία. Ο σουλτάνος αποδέχτηκε τους όρους αλλά η δύναμη του είχε ήδη αρχίσει να φθίνει. Απεναντίας, το κεμαλικό καθεστώς είχε αποκτήσει πολιτική και στρατιωτική δύναμη στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Η άφιξη του Μουσταφά Κεμάλ στη Σαμψούντα το Μάιο του 1919 σηματοδοτεί την αρχή της αντίστασης στις επιδιώξεις των ευρωπαϊκών δυνάμεων¹⁵.

Τον Ιούλιο και το Σεπτέμβριο του 1919 διοργανώθηκαν δυο συνέδρια με τα οποία η αντίσταση των Τούρκων αποκτούσε κεντρικό όργανο καθοδήγησης και οργάνωσης. Κατά αυτό τον τρόπο, το κίνημα του Κεμάλ μετατράπηκε από μια αυθόρμητη εξέγερση σε συνειδητή επανάσταση. Μέσα σε αυτό το κλίμα, οι αρμοστές της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας ζήτησαν από το σουλτάνο τη διενέργεια εκλογών με στόχο την ανάδειξη κυβέρνησης πιστή στους όρους της συνθήκης. Το αποτέλεσμα των εκλογών, όμως, αιφνιδίασε τις ευρωπαϊκές χώρες καθώς πλειοψηφούσαν οι οπαδοί του Κεμάλ. Εν συνεχεία, οι δυτικές δυνάμεις διέλυσαν το νεοεκλεγμένο Κοινοβούλιο και συνέλαβαν του κεμαλικούς βουλευτές που δεν πρόλαβαν να εγκαταλείψουν την Κωνσταντινούπολη. Το αποτέλεσμα ήταν η συγκρότηση της Μεγάλης Τουρκικής Εθνοσυνέλευσης στην Άγκυρα από τους εκδιωγμένους βουλευτές και έκδοση ψηφίσματος, σύμφωνα με το οποίο θεωρούνταν άκυρες όλες οι συνθήκες που θα υπογράφονταν από την Κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης. Κατόπιν αυτών των γεγονότων και υπό την πίεση της Αντάντ ο σουλτάνος αποκήρυξε τον Κεμάλ αλλά το κίνημα του είχε ενισχυθεί από τη στιγμή που έγιναν γνωστές οι διατάξεις της συνθήκης των Σεβρών¹⁶.

Ενώ έτσι εξελίσσονταν τα γεγονότα στην οθωμανική αυτοκρατορία, στην Ελλάδα οι όροι της Συνθήκης παρουσιάστηκαν από το Βενιζέλο σε ειδική, πανηγυρική συνεδρίαση της Βουλής. Τότε, ανακοινώθηκε η διεξαγωγή εκλογών και η άρση του στρατιωτικού νόμου και της λογοκρισίας. Ο Βενιζέλος ήταν βέβαιος για τη νίκη τους καθώς με τις αποφάσεις τους φάνηκε να πραγματοποιείται η Μεγάλη Ιδέα, αγνοούσε όμως ότι ένα μεγάλο μέρος του λαού ήταν δυσαρεστημένο από τις ενέργειες του και του δινόταν η ευκαιρία να εκφράσει αυτή τη δυσαρέσκεια¹⁷. Ο Βενιζέλος ηττήθηκε

¹⁵ Γιανουλόπουλος, Γ. σ.275-276

¹⁶ Γιανουλόπουλος, Γ. σ. 276-277

¹⁷ Γιανουλόπουλος, Γ. σ. 278

στις εκλογές του 1920 αλλά οι όροι της συνθήκης των Σεβρών εφαρμόστηκαν από τη φιλοβασιλική κυβέρνηση που αναδείχθηκε.

1.3. Οι πολιτικές εξελίξεις μετά τις εκλογές του 1920 και η Μικρασιατική Εκστρατεία.

Εξετάζοντας συνοπτικά τη Μικρασιατική Εκστρατεία διαπιστώνεται ότι τα στρατιωτικά γεγονότα συνυφαίνονται με τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα και τα συμφέροντα των συμμαχικών δυνάμεων. Ο ελληνικός στρατός αποβιβάστηκε στη Σμύρνη το Μάιο του 1919, πριν από την οριστική διατύπωση των όρων της συνθήκης, γιατί κατά αυτό τον τρόπο εξασφαλιζόνταν τα συμφέροντα της Αντάντ στην περιοχή, η οποία στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο δεν ήταν σε θέση να αποστείλει δικό της στρατό. Έγινε δεχτός με ενθουσιασμό από τους Έλληνες της περιοχής αλλά εξ αρχής διεξήχθησαν συμπλοκές και συγκρούσεις με τον τουρκικό στρατό και τους ατάκτους (Τσέτες). Κατόπιν, με την υπόθαλψη των Ιταλών οι ελληνικές δυνάμεις κατέλαβαν τις πόλεις γύρω από τη Σμύρνη, το Αϊδίνιο, την Πέργαμο, το Αϊβαλί. Τον Ιούνιο του 1920 ο ελληνικός στρατός προήλαυε στην ενδοχώρα της Μικράς Ασίας. Υπό αυτές τις συνθήκες υπογράφηκε η συνθήκη των Σεβρών¹⁸.

Η αλλαγή όμως κυβέρνησης στην Ελλάδα, η εκλογή της βασιλόφρονος παράταξης και η επιστροφή του Κωνσταντίνου έδωσε στις συμμαχικές δυνάμεις την αφορμή άρνησης παροχής βοήθειας στη χώρα παρά τις διαβεβαιώσεις της κυβέρνησης ότι θα τηρήσει την ίδια εξωτερική πολιτική με το κόμμα των Φιλελευθέρων¹⁹. Οι κυβερνήσεις της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας δεν προώθησαν την επικύρωση της συνθήκης των Σεβρών ενώ προειδοποίησαν την Αθήνα ότι τυχόν επιστροφή του Κωνσταντίνου θα τις αποδέσμευε εντελώς από την υποχρέωση της επικύρωσης. Παρόλα αυτά, η Αγγλία τηρούσε αντιφατική στάση λαμβάνοντας υπ' όψιν το μήνυμα από το Λονδίνο όπως προέκυπτε από εμπιστευτικό έγγραφο, ενδοσυμμαχικής χρήσεως, που το Foreign Office φρόντισε να διαρρεύσει στον βρετανικό τύπο, σύμφωνα με το οποίο αν η Ελλάδα συνέχιζε τον πόλεμο στην Μικρά Ασία αποφεύγοντας πρωτοβουλίες που δεν εγκρίνονταν από τη συμμαχία, οι Αγγλοί θα πρότειναν στους

¹⁸ Μαρκεζίνης, Σ. σ. 105 - 106

¹⁹ Μαρκεζίνης, Σ. σ. 107 - 109

εταίρους τους να συνεχιστεί η ενίσχυση της χώρας, σε σχέση με τις μικρασιατικές πολεμικές επιχειρήσεις, ακόμη και με την επιστροφή του Κωνσταντίνου²⁰.

Σε γενικές γραμμές, διαπιστώνεται ότι οι επιπτώσεις της εκλογικής αναμέτρησης του Νοεμβρίου του 1920 σε σχέση με την πολιτική στάση των συμμαχικών δυνάμεων, δηλαδή η διάσπαση του συμμαχικού μετώπου με τη βαθμιαία απομάκρυνση της Γαλλίας από την έγκριση ή την ανοχή της συνθήκης των Σεβρών προς την «ουδετερότητα», και από εκεί προς την όλο και λιγότερο κεκαλυμμένη υποστήριξη του κεμαλισμού, εκδηλώθηκε μεν ανοικτά μετά την ήττα του Βενιζέλου και την άφιξη του Κωνσταντίνου στην Αθήνα, αλλά όχι εξαιτίας τους²¹.

Το κεντρικό ζήτημα που απασχολούσε τις συμμαχικές δυνάμεις δεν ήταν τόσο η επιστροφή ή όχι του Κωνσταντίνου στην Ελλάδα όσο η συνεχής ανάπτυξη του κεμαλικού εθνικισμού, που έθετε κατά τρόπο επιτακτικό το ζητούμενο της προασπίσεως όλων των συμμαχικών συμφερόντων στην άλλοτε κραταιά Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Κεμάλ ηγούνταν ενός κινήματος που είχε ως αφετηρία του την «ασέβεια» της ελληνικής αποβάσεως στη Σμύρνη και την εκδίκηση του για αυτό. Η παραπάνω δυσκολία ήταν δυνατόν να αντιμετωπιστεί με δυο τρόπους: τον στρατιωτικό και τον πολιτικό, δηλαδή με πόλεμο ή με συμβιβασμό. Η Αγγλία δεν είχε περιθώρια συμβιβασμού με τον Κεμάλ και έτσι το Λονδίνο επέλεξε τη στρατιωτική λύση χρησιμοποιώντας τον πρόθυμο προς τούτο ελληνικό στρατό, διότι δεν ήταν σε θέση να αποστείλει στα μέτωπα της Εγγύς Ανατολής τις απαραίτητες δυνάμεις για την επιβολή των όρων της άκρως ευνοϊκής για τους Βρετανούς, ειρήνης των Σεβρών²².

Συν τοις άλλοις, η Γαλλία είχε αναλάβει ρόλο εντολοδόχου της Αγγλίας, στην οποία οι Γάλλοι αναγνώριζαν την πρωτοκαθεδρία στην ευρύτερη περιοχή της Μικράς Ασίας. Το αντάλλαγμα ήταν η υποστήριξη του Λονδίνου σε θέματα πολύ πιο σημαντικά για τη πολιτική της Γαλλικής Δημοκρατίας, όπως, πρωτίστως να είναι η στάση της Αντάντ αυστηρά συνεπής προς το γράμμα και το πνεύμα της ειρήνης των Βερσαλλιών απέναντι στην ηττημένη Γερμανία. Εντούτοις, το Βρετανικό προβάδισμα στο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δε σήμαινε ότι οι αγγλικοί χειρισμοί μπορούσαν να αγνοούν και ακόμη χειρότερα, να έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τα εκτεταμένα συμφέροντα της Γαλλίας στον συγκεκριμένο χώρο²³.

²⁰ Γιανουλόπουλος, Γ. σ. 279-282

²¹ Γιανουλόπουλος, Γ. σ. 279-282

²² Γιανουλόπουλος, Γ. σ. 279-282

²³ Γιανουλόπουλος, Γ. σ. 284

Παράλληλα, οι κεμαλικές δυνάμεις δημιουργούσαν προβλήματα στο γαλλικό στρατό που βρισκόταν στην Κιλικία και οδήγησαν το Παρίσι στην πεποίθηση ότι, η Ελλάδα από μόνη της, ούτε καν μακροπρόθεσμα δε θα μπορούσε, να αντιμετωπίσει τις ανεξάντλητες σχεδόν ανθρώπινες εφεδρείες του κεμαλισμού. Άρχισε, ως εκ τούτου, να προσανατολίζεται προς την πολιτική λύση του προβλήματος, δηλαδή την εκ νέου διαπραγμάτευση των όρων της ειρήνης εις βάρος των ελληνικών επιδιώξεων, προκειμένου να μην απειληθούν τα γαλλικά οικονομικά συμφέροντα στη νοτιοανατολική Τουρκία. Ένας άλλος, εξ ίσου σοβαρός φόβος για την Γαλλία ήταν η απειλητική προοπτική της εξελίξεως των σχέσεων του κεμαλισμού με το σοβιετικό καθεστώς της άλλοτε ρωσικής αυτοκρατορίας -σχέσεις που επισημοποιήθηκαν με το «Σύμφωνο Φιλίας και Συνεργασίας» που υπογράφηκε στις 16 Μαρτίου 1921 σε μόνιμη «αντιδυτική συμμαχία»²⁴.

Η νίκη του αντιβενιζελισμού είχε σοβαρές επιπτώσεις και για την εσωτερική κατάσταση στην Ελλάδα. Η αντιβενιζελική παράταξη αμέσως μετά τις εκλογές ήρθε σε σύγκρουση με την λαϊκή θέληση και ενώ υπερψηφίσθηκε στις εκλογές σαν παράταξη της ειρήνης, γρήγορα αποδείχθηκε πως ήταν δύσκολη η απεμπλοκή από τις διεθνείς εξελίξεις και τις στρατιωτικές επιχειρήσεις στη Μικρά Ασία. Συγχρόνως, οι βενιζελικοί στρατιωτικοί, παραιτήθηκαν από τις θέσεις τους και οι περισσότεροι αναχώρησαν στο εξωτερικό, ακολουθώντας την πολιτική του Βενιζέλου που μετά τις εκλογές εγκατέλειψε την Ελλάδα και πήγε στη Γαλλία²⁵.

Παρά την αναχώρηση του από την Ελλάδα, ο Βενιζέλος θορυβημένος από τη συνεχιζόμενη απομόνωση της χώρας, από την κατάσταση του ελληνικού στρατού μετά την απομάκρυνση της εμπειροπόλεμης ηγεσίας του και από τις ιταλο - γαλλικές διαθέσεις αναθεώρησης της Συνθήκης Ειρήνης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, δήλωσε πρόθυμος να προσφέρει την πολιτική κάλυψη του κόμματός του για μια ριζική αλλαγή στρατηγικής, που σήμαινε την αμυντική κάλυψη του μετώπου στην ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης, μια περιοχή αρκετά μεγαλύτερη από την αρχική ελληνική ζώνη, που θα απαιτούσε την μόνιμη παρουσία τριών μεραρχιών. Ένα μέρος από τη δύναμη αυτή θα μπορούσε, σύμφωνα με την πρόταση του Βενιζέλου, να το εξασφαλίσει η τοπική στρατολογία. Ο βασιλιάς, όμως, και ο Δημήτριος Γούναρης, αν και αντιλαμβάνονταν τις αυξανόμενες δυσκολίες της επιθετικής επιλογής, εντούτοις

²⁴ Γιανουλόπουλος, Γ. σ. 286-287

²⁵ Ψυρούκης, Ν. 149-150

απέρριψαν την πρόταση καθώς δεν μπορούσαν να αναγνωρίσουν την ανωτερότητα των διπλωματικών και πολιτικών ικανοτήτων του Βενιζέλου²⁶.

Δεδομένων των εξελίξεων, ο Δημήτριος Ράλλης παραιτήθηκε και πρωθυπουργός ανέλαβε Νικόλαος Καλογερόπουλος, ο οποίος αναχώρησε λίγο αργότερα για τη Διασυμμαχική Διάσκεψη του Λονδίνου το 1921. Σκοπός της συνδιάσκεψης ήταν η λύση του μικρασιατικού προβλήματος. Σε αυτήν συμμετείχαν για πρώτη φορά εκπρόσωποι του Κεμαλικού Κινήματος. Λύση δεν βρέθηκε καθώς η Αντάντ πρότεινε την αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Σμύρνη προσφέροντας παράλληλα προνόμια στον Κεμάλ στοχεύοντας στην απομάκρυνση του από τη Σοβιετική Ένωση και στην καθοδήγηση του από τις δυτικές χώρες. Η πρόταση δεν έγινε δεκτή ούτε από την Ελλάδα, η οποία επέλεξε νέες στρατιωτικές επιχειρήσεις, ούτε από τον Κεμάλ που έκρινε το σχέδιο «εντελώς ανεπαρκές»²⁷.

Η κατάσταση στο Μικρασιατικό μέτωπο δυσχεραίνεται καθώς ο στρατός είχε ήδη προωθηθεί μέχρι τη Νικομήδεια με την έγκριση μεν των Συμμάχων αλλά χωρίς τη στήριξη τους. Μετά τη συνδιάσκεψη στο Λονδίνο, η ελληνική κυβέρνηση διέταξε επίθεση με στόχο την κατάληψη του Αφιόν Καραχισάρ, η οποία απέτυχε²⁸.

Τον Ιούνιο του 1921 συγκλήθηκε η Συμμαχική Συνάντηση στο Παρίσι. Η Αντάντ ζητούσε από την Ελλάδα την αποστρατικοποίηση της ανατολικής Θράκης, την αποχώρηση, του ελληνικού στρατού από τη Σμύρνη και την αντικατάσταση του από τοπική χωροφυλακή με ευρωπαϊούς αξιωματικούς. Το ίδιο διάστημα, ο ελληνικός στρατός σημείωσε επιτυχίες καταλαμβάνοντας την Κιουτάχεια και το Αφιόν Καραχισάρ και αποφασίστηκε η καταδίωξη του τουρκικού στρατού μέχρι την Άγκυρα παρά τα προβλήματα ανεφοδιασμού. Ο ελληνικός στρατός απομονωμένος από τις συμμαχικές δυνάμεις και χωρίς οικονομικά μέσα κατόρθωσε να διασπάσει τον κεμαλικό στρατό αλλά παρέμεινε στη γραμμή Αφιόν Καραχισάρ – Εσκή Σεχίρ θεωρώντας επικίνδυνη την πορεία μέχρι την Άγκυρα²⁹.

Τον Οκτώβριο του 1921 η Γαλλία δείχνει σαφέστερα την μεταστροφή της προς τον Κεμάλ υπογράφοντας από κοινού τη «Συμφωνία της Άγκυρας», γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση της Αγγλίας. Το Παρίσι, όμως, ισχυρίστηκε ότι δεν επρόκειτο για μια νέα συνθήκη ειρήνης αλλά για μια συμφωνία που ρύθμιζε την

²⁶ Γιανουλόπουλος, Γ. σ. 285

²⁷ Καργάκος, Σ. σ. 54

²⁸ Καργάκος, Σ. σ. 55

²⁹ Καργάκος, Σ. σ. 55

αποχώρηση των γαλλικών δυνάμεων από την Κιλικία. Στην πραγματικότητα, ήταν πασιφανές πως η συμφωνία αποτελούσε μέρος μιας ευρύτερης προσέγγισης μεταξύ των συμβαλλόμενων μερών³⁰.

Τα γεγονότα του 1922 υπήρξαν δυσμενή για τα ελληνικά δεδομένα. Η Ελλάδα περίμενε μάταια βοήθεια από τους συμμάχους, οι οποίοι έδειχναν έκδηλα την στήριξη τους στον Κεμάλ. Μάλιστα, το Μάρτιο του 1922 στη διάσκεψη στο Παρίσι των Υπουργών εξωτερικών της Αγγλίας, Γαλλίας και Ιταλίας τέθηκε υπό συζήτηση ένα σχέδιο επίλυσης που έκανε λόγο για σύμπτυξη των συνόρων στην Ανατολική Θράκη, για ελεύθερη ναυσιπλοΐα στα στενά και για αποχώρηση του ελληνικού στρατού από την Σμύρνη³¹. Ταυτόχρονα, προτάθηκε ένα σχέδιο ανακωχής των εχθροπραξιών στη Μικρά Ασία για χρονικό διάστημα τριών μηνών ωστόσο καθοριστούν οι όροι μιας συνθήκης ειρήνης. Η ελληνική κυβέρνηση αποδέχτηκε αυτές τις προτάσεις προκαλώντας αντιδράσεις στον ελληνικό λαό αλλά η κυβέρνηση της Άγκυρας αρνήθηκε³².

Στο μεταξύ, ο κεμαλικός στρατός αναδιοργανώθηκε και στις 12 Αυγούστου του 1922 εξαπέλυσε επίθεση εναντίον του ελληνικού μετώπου με αποτέλεσμα τη διάσπαση του και την παράδοση του Α' και Β' σώματος στρατού. Τα υπόλοιπα σώματα κατόρθωσαν να διαφύγουν στα παράλια και από εκεί στη Θράκη και τη Λέσβο. Σε διάστημα είκοσι ημερών ο ελληνικός στρατός αναγκάστηκε να υποχωρήσει και να εγκαταλείψει το μέτωπο³³.

Στη Σμύρνη οι πολιτικές και στρατιωτικές αρχές εγκατέλειψαν την πόλη και στις 26 Αυγούστου του 1922 ο τουρκικός στρατός εισέβαλε λεηλατώντας, σκοτώνοντας και βασανίζοντας ποικιλοτρόπως τους χριστιανούς κατοίκους της πόλης. Τα αγκυροβολημένα πλοία των συμμαχικών δυνάμεων παρακολουθούσαν απαθώς τα τεκταινόμενα, αρνούμενα οποιαδήποτε βοήθεια³⁴.

1.4. Οι πολιτικές συνέπειες της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Η κατάρρευση του μετώπου και η ήττα του ελληνικού στρατού προκάλεσε μια έκρυθμη κατάσταση στην Ελλάδα, όπου ο πρωθυπουργός Πρωτοπαπαδάκης

³⁰ Γιανουλόπουλος, Γ. σ. 286

³¹ Καργάκος, Σ. σ. 56

³² Ψυρούκης, Ν. σ. 151

³³ Καργάκος, Σ. σ. 56-57

³⁴ Καργάκος, Σ. σ. 57

παραιτήθηκε και τον διαδέχθηκε ο Τριανταφυλλάκος. Η νέα κυβέρνηση έκανε δεχτή τη συμφωνία των συμμάχων και του Κεμάλ που όριζε την άμεση παραχώρηση της Ανατολικής Θράκης στην Τουρκία. Η πρόταση αυτή διατυπώθηκε από τον Κεμάλ ως τον μόνο τρόπο για να αποφευχθεί η σύγκρουση του στρατού του και των συμμαχικών δυνάμεων στην ζώνη των Στενών³⁵.

Μετά την κατάρρευση του μετώπου, εντός του στρατεύματος σημειώθηκαν αντιδράσεις που προσέφεραν ευκαιρίες για ανατροπές. Ο συνταγματάρχης Νικόλαος Πλαστήρας στη Μυτιλήνη και ο Στυλιανός Γονατάς στη Χίο σύστησαν μια επαναστατική επιτροπή το Σεπτέμβριο του 1922. Η εξέλιξη αυτή δεν ήταν απρόσμενη αφού ήδη είχε διαφανεί ότι η πιθανότητα ελληνικής ήττας ή αποχώρησης θα επέφερε τέτοιες εξελίξεις. Οι κινηματίες έριξαν φυλλάδια από αέρος στην Αθήνα ζητώντας την παραίτηση του Κωνσταντίνου και της βασιλόφρονος κυβέρνησης, τη διάλυση του Κοινοβουλίου και την ενίσχυση του στρατού στη Θράκη³⁶.

Η επανάσταση του στρατού και του στόλου, όπως ονομάστηκε το κίνημα, είχε ως αποτέλεσμα την ανατροπή του βασιλιά Κωνσταντίνου και της κυβέρνησης του. Νέος βασιλιάς ανέλαβε ο διάδοχος Γεώργιος Β' και πρωθυπουργός ο Κροκιδάς. Ακολούθησε διάγγελμα της Επαναστατικής Επιτροπής προς τον ελληνικό λαό που καθόριζε τους στόχους της επανάστασης³⁷.



Η ηγεσία της Επαναστατικής Επιτροπής που είχε αναλάβει την εξουσία με την [επανάσταση του 1922](#): Συνταγματάρχες Γονατάς (κέντρο), Πλαστήρας (δεξιά) και ο πολιτικός σύμβουλος της Επανάστασης Γεώργιος Παπανδρέου.

³⁵ Γιανουλόπουλος, Γ. σ. 288-289

³⁶ Micheal Llewellyn Smith. Σ. 540-541

³⁷ Μπεκίρης, Β. σ. 11-12

Ένα από τα αιτήματα του κινήματος ήταν η εύρεση, η δίκη και η καταδίκη των υπευθύνων της καταστροφής. Η δίκη ξεκίνησε στις 31 Οκτωβρίου/ 13 Νοεμβρίου 1922 και ολοκληρώθηκε στις 15/ 28 Νοεμβρίου του 1922. Οι κατηγορούμενοι ήταν ο Πρωτοπαπαδάκης, ο Γούναρης, ο Χατζηανέστης, ο Θεοτόκης, ο Μπαλτατζής, ο Στράτος, ο Στρατηγός και ο Γούδας. Η απόφαση για την καταδίκη και εκτέλεση των υπαιτίων ήταν ειλημμένη. Αν και παρενέβησαν με ενστάσεις και παραινέσεις οι συμμαχικές δυνάμεις για την μη εκτέλεση των κατηγορουμένων και στην Επαναστατική Επιτροπή και στον Βενιζέλο, η απόφαση δεν μετακλήθηκε. Η Επαναστατική Επιτροπή προχώρησε στη δίκη, πράγμα που οδήγησε στη παραίτηση Κροκιά. Άμεσα ορκίστηκε πρωθυπουργός ο Γονατάς και ο Πλαστήρας ανέλαβε την αρχηγία της Επανάστασης. Η δίκη προχώρησε και καταδίκασε τους έξι (Πρωτοπαπαδάκη, Γούναρη, Χατζηανέστη, Θεοτόκη, Μπαλτατζή, Στράτο) σε θάνατο ενώ τους άλλους δυο σε ισόβια κάθειρξη. Η εκτέλεση «των εξ» αποτελεί ακόμα μια πράξη του Εθνικού Διχασμού³⁸.



Η δίκη των Έξι

Σαν διαπίστωση θα μπορούσε να ειπωθεί ότι σε μεγάλο βαθμό «οργανικά διανοούμενοι» των δύο παρατάξεων συμφωνούσαν στα στρατιωτικά αίτια της ήττας θεωρώντας ότι ο στρατός ήταν υπεύθυνος για τη Μικρασιατική καταστροφή μέσα από προσωποκεντρικές ερμηνείες των εξελίξεων.³⁹

Καταλήγοντας στα αίτια της ήττας επιγραμματικά μπορεί να συναχθεί ότι αυτά ήταν εσωτερικά και εξωτερικά. Ο Εθνικός Διχασμός στην Ελλάδα, οι πράξεις και οι παραλήψεις των κυβερνήσεων σε σύνδεση με τον υπολογιστικό τρόπο των Μεγάλων

³⁸ Μπεκίρης, Β. σ. 12

³⁹ Λιάκος, Α. σ. 59

Δυνάμεων που πήγαζε από τις εκάστοτε μεταλλαγές του Ανατολικού Ζητήματος έφεραν την μεγάλη καταστροφή⁴⁰.

1.5. Η ανταλλαγή πληθυσμών.

Μετά την αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Μικρά Ασία, υπογράφηκε η ανακωχή των Μουδανίων μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων και του Κεμάλ χωρίς τη συμμετοχή της Ελλάδας. Με αυτή τη συνθήκη, η Ανατολική Θράκη παραχωρούνταν στην Τουρκία και έπρεπε να εκκενωθεί από το ελληνικό στοιχείο μέσα σε 15 μέρες⁴¹.

Η ανακωχή των Μουδανίων δεν αποτελούσε συνθήκη ειρήνης, οι διαπραγματεύσεις για μια τέτοια συνθήκη ξεκίνησαν το Νοέμβριο του 1922 στη Λωζάννη. Τον Ιανουάριο του 1923 υπογράφηκε «η σύμβαση ανταλλαγής πληθυσμών» σύμφωνα με την οποία οι χριστιανοί κάτοικοι της Τουρκίας έπρεπε να μεταφερθούν στην Ελλάδα και οι Μουσουλμάνοι κάτοικοι της Ελλάδας να μετεγκατασταθούν στην Τουρκία. Εξαιρούνταν οι χριστιανοί της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου όπως και οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης⁴².



Το εξώφυλλο της εφημερίδας *ΕΜΠΡΟΣ* για την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης 25-7-1923.

⁴⁰ Ξεριζωμός.

⁴¹ Ψυρούκης, Ν. σ. 152

⁴² Γιανουλόπουλος, Γ. σ. 152-153

Μετά την υπογραφή της σύμβασης της Λωζάννης, οι Έλληνες της Μικράς Ασίας πήραν το δρόμο της προσφυγιάς εγκαταλείποντας τις περιουσίες τους. Ήδη πρόσφυγες είχαν καταφτάσει στην Ελλάδα μετά την ήττα του ελληνικού στρατού, βάσει των όρων της ανακωχής των Μουδανιών. Μέχρι το 1924 με τη φροντίδα της Μεικτής Επιτροπής Ανταλλαγής μετακινήθηκε το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων⁴³.

Σχετικά με τον αριθμό των προσφύγων που έφθασαν στον ελλαδικό χώρο χρειάζεται να προσμετρηθούν και όσοι είχαν καταφύγει στην Ελλάδα από την έναρξη των διωγμών το 1914. Η απογραφή του 1928, όταν πια η ροή των προσφύγων είχε κοπάσει, δίνει τον αριθμό των 1.221.850 ατόμων από τα οποία 151.892 έφτασαν πριν το 1922 και τα 1.069.958 άτομα ύστερα από την μικρασιατική καταστροφή. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο αριθμός των προσφύγων πιθανόν να ήταν μεγαλύτερος πριν γίνει η απογραφή του 1928. Αυτό μπορεί να στηριχθεί στην θνησιμότητα των προσφύγων λόγω ταλαιπωρίας και άθλιων συνθηκών εγκατάστασης και στην έλλειψη ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, η ελονοσία θέριζε τους πρόσφυγες στην Μακεδονία. Πολλοί επίσης πρόσφυγες έφυγαν από την Ελλάδα για το εξωτερικό⁴⁴.

2. Δεύτερο Κεφάλαιο

2.1. Μικρασιατική Ταυτότητα.

Οι Έλληνες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας δεν κατανέμονται με τον ίδιο τρόπο σε όλα τα εδάφη της αυτοκρατορίας. Πιο συγκεκριμένα, για τους ελληνικούς πληθυσμούς της Μικράς Ασίας μπορεί να λεχθεί ότι στα δυτικά παραλία, οι πληθυσμοί αυτοί ήταν πολυπληθέστεροι εν συγκρίσει με τα παράλια του Πόντου και τις μεσοδυτικές και ανατολικές επαρχίες της περιοχής. Τα κριτήρια της αναγνώρισης των πληθυσμών αυτών ως ελληνικών διαμορφώθηκαν κατά τον 19^ο αιώνα εκπορευόμενα από την αλυτρωτική πολιτική⁴⁵.

Επιπλέον, ένα άλλο πολιτισμικό γνώρισμα που για χρόνια προσδιόριζε την ελληνικότητα των υπηκόων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η γλώσσα, δεν ίσχυε σε όλες τις περιπτώσεις. Παράδειγμα αποτελούν οι караμανλήδες της Μικράς Ασίας

⁴³ Ιστορία Ελληνικού Έθνους. Τόμος ΙΕ. σ. 110

⁴⁴ Λαμψίδης, Γ. σ. 59

⁴⁵ Εξερτζόγλου, Χ. σ. 25-26

όπως και άλλοι τουρκόφωνοι πληθυσμοί οι οποίοι, ενώ δε μιλούσαν ελληνικά αποτελούσαν μέρος των αλύτρωτων Ελλήνων. Σε αυτές τις περιπτώσεις ως στοιχείο ελληνικότητας εκλαμβάνονταν η ορθόδοξη πίστη⁴⁶.

Βάσει των ανωτέρω διαφαίνεται η αδυναμία διαχωρισμού των ορθόδοξων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας σε συγκεκριμένες εθνικές ομάδες λόγω της πολιτισμικής και γλωσσικής πολυμορφίας που παρουσίαζαν. Όλοι οι ορθόδοξοι συγκαταλέγονταν στους αλύτρωτους Έλληνες παρά τις διαφορές στη γλώσσα, την κουλτούρα, τον τόπο εγκατάστασης και την κοινωνικο-οικονομική τάξη. Οι διαφορές αυτές ερμηνεύονταν ως τοπική εκδοχή μιας ενιαίας εθνικής κουλτούρας⁴⁷.

Κατά τον 19^ο αιώνα αναπτύχθηκαν μηχανισμοί που έδωσαν στις διαφορετικές ορθόδοξες ομάδες της αυτοκρατορίας μια πιο ομοιογενή ταυτότητα με αποτέλεσμα τη δημιουργία της ελληνικής κοινότητας που ξεχώριζε από τις άλλες μειονοτικές κοινότητες. Οι παράγοντες που συντέλεσαν προς αυτή την κατεύθυνση είναι οικονομικοί, δημογραφικοί, κοινωνικοί και πολιτικοί⁴⁸.

Πρώτα από όλα, η ανάπτυξη του εμπορίου ανάμεσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία και τις ευρωπαϊκές χώρες προκάλεσε την αύξηση του πληθυσμού στα εμπορικά κέντρα. Επακόλουθο αυτής της ανάπτυξης υπήρξε η μετανάστευση χριστιανικών πληθυσμών προς τα ακμαία αστικά κέντρα της Μικράς Ασίας. Χριστιανοί από τη μικρασιατική ενδοχώρα, ακόμη και από το μικρό ελληνικό βασίλειο μετακινήθηκαν στα μικρασιατικά παράλια για οικονομικούς λόγους. Η Οθωμανική αυτοκρατορία με σειρά μεταρρυθμίσεων επιχείρησε να καθιερώσει την ισονομία μεταξύ των κατοίκων της, προσπάθεια που στάθηκε η αιτία της ενδυνάμωσης της ελληνόφωνης επιχειρηματικής τάξης. Οι χριστιανοί έμποροι της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης και της Τραπεζούντας εκμεταλλευόμενοι το εμπόριο με τις δυτικές χώρες αποκόμισαν μεγάλα κέρδη τα οποία επένδυσαν σε δραστηριότητες εντός και εκτός του οθωμανικού χώρου. Οι Έλληνες έμποροι και επιχειρηματίες της περιοχής μετά το 1922 βρέθηκαν στη θέση του πρόσφυγα, αν και ορισμένοι κατόρθωσαν να διαφυλάξουν ένα μέρος από τα κεφάλαια τους και να κάνουν μια νέα αρχή στο ελλαδικό χώρο⁴⁹.

Οι μεταρρυθμίσεις των Οθωμανών επέφεραν αλλαγές επίσης, στην πολιτική και διοικητική οργάνωση των ορθόδοξων κοινοτήτων με την ίδρυση εκπαιδευτηρίων,

⁴⁶ Εξερτζόγλου, Χ. σ. 26

⁴⁷ Εξερτζόγλου, Χ. σ. 26-27

⁴⁸ Εξερτζόγλου, Χ. σ. 28

⁴⁹ Εξερτζόγλου, Χ. σ. 29-37

κοινοτικών ιδρυμάτων και φιλανθρωπικών καταστημάτων. Πιο συγκεκριμένα, η οθωμανική διοίκηση ενθάρρυνε τη συμμετοχή των απλών πολιτών στην εκλογή του Πατριάρχη και τη διοίκηση των θρησκευτικών κοινοτήτων. Το αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία θεσμοθετημένων ορθόδοξων κοινοτήτων σε διάφορες περιοχές της οθωμανικής επικράτειας με το δικό τους κανονισμό και την αυτόνομη διαχείριση των ιδρυμάτων τους. Οι Ορθόδοξοι της αυτοκρατορίας απέκτησαν πολιτικά δικαιώματα, έτσι μπορούσαν να συστήσουν αντιπροσωπευτικά σώματα ή να εκλέξουν αντιπροσώπους με συγκεκριμένες αρμοδιότητες, όπως η συμμετοχή στην εθνοσυνέλευση⁵⁰.

Σημαντική παράμετρος της ανάπτυξης του ελληνισμού της οθωμανικής αυτοκρατορίας στάθηκε η ανάπτυξη της εκπαίδευσης και των κοινοτικών ιδρυμάτων κυρίως στα αστικά κέντρα. Ενδεικτικά, στη Σμύρνη λειτουργούσαν η Ευαγγελική Σχολή, το Ομήρειο Παρθεναγωγείο και το Κεντρικό Παρθεναγωγείο που εξυπηρετούσαν ανάγκες της ευρύτερης περιοχής ενώ στην Τραπεζούντα υπήρχαν αρκετά εκπαιδευτικά ιδρύματα με πιο σημαντικό το Γυμνάσιο – Φροντιστήριο της Τραπεζούντας. Παράλληλα, διάφορα κοινοτικά καταστήματα, νοσοκομεία, ορφανοτροφεία και φιλανθρωπικά ιδρύματα δραστηριοποιούνταν στα μεγάλα αστικά κέντρα καλύπτοντας ανάγκες της ευρύτερης περιοχής. Σε αυτά, αξίζει να προστεθούν οι «σύλλογοι», δηλαδή οι εθελοντικές οργανώσεις, γνωστές ως λέσχες ή αδελφότητες που ανέπτυσαν δραστηριότητες σχετικές με τη εκπαίδευση, τη φιλανθρωπία και τις πολιτιστικές δράσεις⁵¹.

Η λειτουργία των προαναφερθέντων θεσμών συνέβαλε στην καλλιέργεια της συνοχής των χριστιανών, διαμόρφωσε τη φυσιογνωμία τους και επιχείρησε να ομογενοποιήσει έναν κοινωνικά, πολιτισμικά και γλωσσικά ετερογενή πληθυσμό. Παρόλα αυτά, η πολιτική των Νεότουρκων προσπάθησε να ακυρώσει την αυτονομία των ελληνορθόδοξων κατοίκων της αυτοκρατορίας προκαλώντας αντιπαράθεση μεταξύ των κατοίκων⁵².

Με το πέρασμα των χρόνων, οι ορθόδοξοι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας μετασχηματίζουν τη συλλογική τους ταυτότητα με τη χρήση εθνικών προσδιορισμών. Η μεταβολή αυτή οφείλεται στην πολιτική του ελληνικού κράτους στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Βέβαια, οι σχέσεις του ελληνικού εθνικισμού με την Εκκλησία υπήρξαν

⁵⁰ Εξερτζόγλου, Χ. σ. 37-39

⁵¹ Εξερτζόγλου, Χ. σ. 41-43

⁵² Εξερτζόγλου, Χ. σ. 43

έντονες κατά τα πρώτα χρόνια του 19^{ου} αιώνα αλλά αναδιαμορφώθηκαν με στόχο τη συνεργασία. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, το Πατριαρχείο και το ελληνικό κράτος ανέπτυξαν συνεργασία με στόχο την υπεράσπιση των εδαφών και των πληθυσμών από αντίπαλους εθνικισμούς και επιρροές. Παρά την καλλιέργεια εθνικής ταυτότητας των κατοίκων της Μικράς Ασίας, οι συνεχείς πολεμικές αποτυχίες του ελληνικού κράτους κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και η οικονομική δυσπραγία, καθιστούσαν την Ελλάδα αναξιόπιστη⁵³.

Σε γενικές γραμμές, ο εθνικισμός αναπτύσσεται στη βάση ενός αισθήματος συλλογικής ταυτότητας, που συνήθως νοείται ως πατριωτισμός. Ο εθνικισμός καθορίζει στους ανθρώπους το «ποιοι είναι;», τους παρέχει μια ιστορία, σφυρηλατεί κοινωνικούς δεσμούς και ένα συλλογικό πνεύμα και δημιουργεί μια αίσθηση πεπρωμένου μεγαλύτερη από την ατομική ύπαρξη⁵⁴.

Όπως προκύπτει όμως από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, στη Μικρά Ασία υπήρξε ένα διαφορετικό από το δυτικό μοντέλο έθνους, αναπτύχθηκε το «εθνοτικό», με έμφαση στην κοινή καταγωγή, όχι τον κοινό τόπο, στη ντόπια λαϊκή κουλτούρα και κυρίως στα έθιμα και τη γλώσσα. Μεταδίδεται από την παιδική ηλικία, μέσω της διδασκαλίας της ιστορίας και της παιδείας. Κάθε εθνοτική ομάδα επιχειρεί να διαμορφώσει μια συγκεκριμένη εθνικιστική συνείδηση ή ταυτότητα ανάμεσα στα μέλη της, για να προωθήσει συγκεκριμένα κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά αιτήματα – δικαιώματα⁵⁵.

Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να ειπωθεί ότι για τους Έλληνες της Μικράς Ασίας η ταυτότητα τους κρινόταν από πλήθος παραμέτρων. Κατά μείζονα λόγο, καθοριζόταν από την κοινή θρησκεία, κάτι όμως που μετασχηματίστηκε με τα χρόνια και με τη διαμόρφωση εθνοτικών κριτηρίων όπως η γλώσσα, οι παραδόσεις και η κοινή ιστορία. Η ταυτότητα των Μικρασιατών αναδείχθηκε μέσα από τη συλλογική δράση, τις οικονομικές δραστηριότητες και την εκπαίδευση.

Τέλος, η συλλογικότητα των προσφύγων διαμορφώθηκε μετά την αναγκαστική μετακίνηση τους και την εγκατάστασή τους στο ελλαδικό χώρο. Πιο συγκεκριμένα, οι πρόσφυγες ενοποιήθηκαν και απέκτησαν τη μικρασιατική συλλογικότητα μέσα από την προσφυγιά. Εν συνεχεία, αυτή η συλλογικότητα προβλήθηκε αναδρομικά στο οθωμανικό παρελθόν. Η αντιμετώπιση των προσφύγων της Μικρασιατικής

⁵³ Εξερτζόγλου, Χ. σ. 47-48

⁵⁴ Heywood. σ. 305

⁵⁵ Ιακωβίδης, Σ. 231-233

Καταστροφής ως ομοιογενούς συνόλου συνέβαλλε στη διαχείριση τους ως μιας συγκεκριμένης κατηγορίας ανθρώπων που είχε ανάγκη αποκατάστασης και ένταξης στο εθνικό σώμα⁵⁶.

2.2.Η έννοια «πρόσφυγας».

Ο ορισμός της έννοιας του πρόσφυγα είναι δύσκολο να διατυπωθεί με σαφήνεια και να παραμείνει σταθερός. Πρόκειται για μια έννοια που μεταβάλλεται ανάλογα με τις διαφοροποιήσεις των προσφυγικών μετακινήσεων. Σε γενικές γραμμές, ο όρος «πρόσφυγας» αναφέρεται σε όσους αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τις εστίες τους επειδή εκδιώκονται ή επειδή η παραμονή τους σε αυτές είναι επικίνδυνη για τη ζωή και την ευημερία τους. Η έννοια του πρόσφυγα εμπεριέχει τον βίαιο και αναγκαστικό εκτοπισμό που γίνεται για λόγους θρησκευτικούς, ιδεολογικούς, πολιτικούς, οικονομικούς, εθνικούς και πολιτισμικούς⁵⁷.

Εξετάζοντας την ιστορική πορεία της έννοιας «πρόσφυγας» διαπιστώνεται ότι στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ο όρος προσδιόριζε κυρίως μορφωμένους ανθρώπους των μεσαίων ή ανώτερων στρωμάτων που αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους επειδή διώκονταν για τις απόψεις τους. Η υποδοχή τους στη χώρα προσφυγής ήταν ευνοϊκή. Η σημασία του όρου, όμως μεταβάλλεται μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο λαμβάνοντας εθνοτικά χαρακτηριστικά. Σε αυτή την κατεύθυνση συντέλεσαν η ανάπτυξη του εθνικισμού και η δημιουργία διακρατικού συστήματος. Το κράτος ορίζει ποιος είναι πρόσφυγας και μπορεί να επιβάλλει περιορισμούς στη διαδικασία ένταξης. Επίσης, η ρύθμιση των συνθηκών εγκατάστασης των προσφύγων γίνεται με κρατική μέριμνα. Η κρατική παρέμβαση σε αυτό τον τομέα επιφέρει την παράταση της ιδιότητας του πρόσφυγα ακόμη και στη δεύτερη γενιά⁵⁸.

Με άλλα λόγια, ο πρόσφυγας ήταν πρόσωπο αναγνωρίσιμο στο δημόσιο λόγο, στην πολιτική, στην τέχνη και τις επιστήμες. Η ιδιότητα του ως πρόσφυγας υπήρξε δηλωτική για μια πολιτισμική και χαρακτηριστική διαφορά που δεν αναφέρεται μόνο στον ίδιο τον πρόσφυγα αλλά και στις επόμενες γενιές⁵⁹.

⁵⁶ Τζεδόπουλος, Γ. σ. 15

⁵⁷ Λαλιώτου, Ι. σ. 175

⁵⁸ Λαλιώτου, Ι. σ. 175-177

⁵⁹ Βαρλάς, Μ. σ. 148

Υπό αυτό το πρίσμα, διαμορφώθηκε ο προσφυγικός καταυλισμός ως μέσο διαχείρισης των προσφυγικών κρίσεων. Τα προγράμματα εκπαίδευσης, πρόνοιας και υγείας, όπως και ο έλεγχος των διάφορων τομέων της ζωής των προσφύγων αποτέλεσαν μέσα κοινωνικού ελέγχου και τρόποι πολιτισμικής και κοινωνικής αναγνώρισης των προσφύγων⁶⁰.

Στον ελλαδικό χώρο, οι πολιτικές εξελίξεις των αρχών του 20^{ου} αιώνα διευκρίνισαν εναργέστερα τη σύνδεση μεταξύ εδαφικότητας, εθνικισμού και προσφυγιάς. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και ο Α΄ Παγκόσμιος ακολουθήθηκαν από βίαιες εκδιώξεις ελληνικών πληθυσμών. Οι περισσότεροι από αυτούς τους πρόσφυγες κατέφυγαν στην Ελλάδα ενώ αρκετοί προτίμησαν να κατευθυνθούν σε άλλα κράτη, κυρίως στις Η.Π.Α.. Η μετακίνηση πληθυσμών συνοδεύτηκε από τη διακίνηση πολιτιστικών ιδεών, πρακτικών της καθημερινής ζωής, πολιτικών απόψεων. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες οι έννοιες της εδαφικότητας, της διασποράς και της εθνικής ταυτότητας μεταλλάσσονται και συγκροτούν την έννοια της ελληνικότητας, έτσι όπως διαμορφώθηκε την περίοδο του Μεσοπολέμου⁶¹.

Για τους πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής, το πλαίσιο για την υποδοχή και αποκατάσταση τους, τους καθιέρωσε ως μια θεσμικά αναγνωρίσιμη κοινωνική και πολιτική ομάδα, η οποία αντιμετωπίζεται από τους κρατικούς φορείς ως ενιαία εσωτερικά και διακριτή από τους γηγενείς. Κατά αυτό τον τρόπο, παγιώνεται η προσφυγική ιδιότητα σε πολιτική και κοινωνική ταυτότητα⁶².

Στο σημείο αυτό είναι αναγκαίο να διευκρινιστεί ότι ο όρος «πρόσφυγας» συσκοτίζει οικονομικές, πολιτισμικές και κοινωνικές διαφορές. Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα αφορά άτομα που κατέφθασαν στη χώρα αμέσως μετά την καταστροφή, εκείνους που ήρθαν λίγο αργότερα από την Ανατολική Θράκη και τέλος όσοι ήρθαν μετά την υπογραφή της σύμβασης της Λωζάννης με πιο οργανωμένο τρόπο και μεταφέροντας ό,τι μπορούσαν από τα υπάρχοντα τους. Η ομάδα αυτή παρουσίαζε αρκετές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της, οι οποίες όμως επικαλύπτονταν και ομογενοποιούνταν από την απόδοση τους χαρακτηρισμού «πρόσφυγας»⁶³.

Αυτό που μπορεί να λεχθεί για τους πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία είναι ότι πρόκειται για άτομα που ανταλλάχθηκαν ως ομοεθνή με τους κατοίκους της χώρας

⁶⁰ Λαλιώτου, Ι. σ. 178

⁶¹ Λαλιώτου, Ι. σ. 183-184

⁶² Βαρλάς, Μ. σ. 151

⁶³ Κατσάπης, Κ. σ. 160-161

εγκατάστασης, για αυτό από την αρχή απέκτησαν την ιθαγένεια αυτής της χώρας και κατ' επέκταση πολιτικά δικαιώματα. Η αφομοίωση τους όμως δεν ήταν ένα γραφειοκρατικό θέμα αλλά εξαρτιόταν από τη συναναστροφή τους με τους γηγενείς.

2.3.Η αποκατάσταση των προσφύγων.

Η αποκατάσταση των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής αποτέλεσε για το ελληνικό κράτος τη μεγαλύτερη πρόκληση της έως τότε ιστορίας του. Πρόσφυγες είχαν συρρεύσει και νωρίτερα στον ελλαδικό χώρο αλλά το πλήθος όσων κατέφθασαν το 1922 ξεπερνούσε κάθε προηγούμενο. Με την απογραφή του 1928 υπολογίστηκε ότι ο αριθμός τους έφθανε τους 1.221.849, αλλά στην πραγματικότητα ο αριθμός τους ήταν μεγαλύτερος δεδομένης της θνησιμότητας και της μετανάστευσης σε άλλες χώρες. Κοντολογίς, το πλήθος των προσφύγων ξεπερνούσε το ένα τέταρτο του πληθυσμού της χώρας⁶⁴.

Δεδομένου του μεγάλου αριθμού, της πίεσης κάλυψης των αναγκών επισιτισμού και στέγασης, του φόβου επιδημιών και του ενδεχόμενου κοινωνικών αναταραχών η αποκατάσταση τους τέθηκε σε άμεση προτεραιότητα. Το έργο ήταν δύσκολο αν ληφθεί υπ' όψιν ότι οι δημόσιες υπηρεσίες του ελληνικού κράτους παρουσίαζαν οργανωτικές αδυναμίες, ανεπάρκεια σε τεχνογνωσία και ελλιπή χρηματοδότηση.

Σε πρώτη φάση, το ελληνικό κράτος ίδρυσε για την προσωρινή εγκατάσταση των προσφύγων το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων και χρησιμοποίησε τους μηχανισμούς βραχυπρόθεσμης αποκατάστασης που είχε εφαρμόσει κατά τις προηγούμενες προσφυγικές ροές. Μέσω αυτών μοιράστηκαν τρόφιμα, ρούχα, φάρμακα και παρασχέθηκαν ιατρικές υπηρεσίες σε στέγαστρα και σκηνές⁶⁵.

Το κράτος αδυνατούσε να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά το πρόβλημα, η πολιτική αστάθεια της περιόδου αποτελούσε μεγάλο εμπόδιο καθώς δεν υπήρχε σταθερή πολιτική για το ζήτημα της αποκατάστασης, ενώ είχε καλλιεργηθεί και συντηρηθεί η πεποίθηση ότι επρόκειτο για μια προσωρινή κατάσταση, άποψη που μείωνε τον κίνδυνο κοινωνικών αναταραχών. Υπό αυτό το κλίμα, άρχισαν να εφαρμόζονται μέτρα για την προσωρινή εγκατάσταση των προσφύγων με την επίταξη ακινήτων, τις κατασκευές του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων και του Υπουργείου

⁶⁴ Κατσάπης, Κ. σ. 126-129

⁶⁵ Γκιζελή. Σ. 125

Πρόνοιας και Αντιλήψεως και την αυτοστέγαση. Η προσωρινή στέγαση συνίστατο στην παροχή ενός δωματίου επιταγμένου ακινήτου για κάθε προσφυγική οικογένεια⁶⁶.

Χαρακτηριστική της τραγικής κατάστασης είναι η επέκταση των κριτηρίων των επιτάξιμων ακινήτων και στα ευρύχωρα που στέγασαν ολιγομελείς οικογένειες. Έτσι, βρέθηκαν οι πρόσφυγες να συγκατοικούν στο ίδιο σπίτι με τους γηγενείς. Το μέτρο αυτό προκάλεσε πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα, καθώς η μεσαία αστική τάξη, ιδιοκτήτρια τέτοιων οικιών, αντιδρούσε θεωρώντας την τακτική αυτή ως παραβίαση του χώρου της και την δοθείσα αποζημίωση ως ανεπαρκή. Συνέπεια αυτής της τακτικής ήταν η επιδείνωση της καχυποψίας και της εχθρότητας έναντι των προσφύγων⁶⁷.

Με επιτακτική την ανάγκη ανέγερσης κατοικιών, το Ταμείο Περιθάλψεως χρησιμοποιώντας τα χρήματα από δωρεές, εράνους, έκτακτους φόρους και ενοίκια από τις στεγασμένες οικογένειες κατασκεύασε ειδικά οικήματα προσωρινού χαρακτήρα. Η ποιότητα όμως των χτιρίων και η έντονη αντίθεση τους συγκριτικά με τα άλλα χτήρια συνέβαλαν στην περιθωριοποίηση των προσφύγων⁶⁸.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα παραπάνω, γίνεται καταφανή η αδυναμία του ελληνικού κράτους να ανταποκριθεί. Για να αντιμετωπίσει η Ελλάδα τη δυσχερή αυτή κατάσταση ζήτησε τη συνδρομή της Κοινωνίας των Εθνών (Κ.Τ.Ε.), η οποία, αφού απέστειλε μια ομάδα τεχνικών και οικονομικών εμπειρογνομόνων κατέλεξε στη σύσταση της Επιτροπής Αποκατάστασεως Προσφύγων (ΕΑΠ)⁶⁹. Η λειτουργία της ΕΑΠ σηματοδοτεί την έναρξη της προσπάθειας για μόνιμη εγκατάσταση των προσφύγων⁷⁰.

Η ΕΑΠ έλαβε υπό τη διαχείριση της τα ποσά των δανείων που είχε συνάψει η Ελλάδα για την αποκατάσταση των προσφύγων που ανέρχονταν σε 13.000.000 λίρες Αγγλίας, την ακίνητη περιουσία των μουσουλμάνων ανταλλάξιμων, εκτάσεις δημοσίων κτημάτων και τσιφλικιών, όπως και τα «αστικά» κτήματα που βρίσκονταν στις παρυφές των πόλεων. Η αποκατάσταση των προσφύγων διαχωρίστηκε στην αγροτική και στην αστική⁷¹.

Προτεραιότητα δόθηκε τόσο από το ελληνικό κράτος όσο και από την ΕΑΠ στην αγροτική αποκατάσταση καθώς κρίθηκε πιο συμφέρουσα για οικονομικούς και

⁶⁶ Γκιζελή, σ. 126

⁶⁷ Hirschon, R. σ. 73

⁶⁸ Γκιζελή, Β. σ. 128

⁶⁹ Κατσάπης, Κ. σ. 140-141

⁷⁰ Γκιζελή, Β. σ. 128-129

⁷¹ Κατσάπης, Κ. σ. 20-21

εθνικούς λόγους, και ευκόλως πραγματοποιήσιμη. Πρώτα από όλα, το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων εγκαταστάθηκε στη Μακεδονία και τη Θράκη διότι εκεί μετά την αποχώρηση των μουσουλμάνων ανταλλάξιμων και των Βουλγάρων υπήρχε μεγάλη διαθεσιμότητα σε κτήματα⁷².

Επιπλέον, λόγω των πληθυσμιακών ανακατατάξεων μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, στις περιοχές αυτές είχε δημιουργηθεί ένα μεγάλο δημογραφικό κενό που άφηνε ακαλλιέργητες τις γεωργικές εκτάσεις. Κάτι τέτοιο ήταν δυνατόν να προκαλέσει οικονομική ζημία στο ελληνικό δημόσιο δεδομένης της προσπάθειας που καταβαλλόταν για ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής. Πιο συγκεκριμένα, βασική πεποίθηση της βενιζελικής πολιτικής ήταν η άποψη ότι η ποσοτική και ποιοτική αναβάθμιση της αγροτικής οικονομίας μπορούσε να εξασφαλίσει και την βιομηχανική ανάπτυξη του ελληνικού κράτους. Για να πραγματοποιηθεί αυτό ήταν απαραίτητη η δημιουργία ενός εκτεταμένου στρώματος μικροκαλλιεργητών⁷³.

Ένα άλλο ζήτημα που εξυπηρετούσε η αγροτική αποκατάσταση στις βόρειες περιοχές ήταν η εθνική ομογενοποίηση τους. Με την έλευση των προσφύγων αυξήθηκε ο ελληνικός πληθυσμός της περιοχής έναντι των Εβραίων που πλειοψηφούσαν στη Θεσσαλονίκη, των Τούρκων της Δυτικής Θράκης, των αλβανόφωνων, Βλάχων και Σλάβων της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας. Οι πληθυσμιακές ανακατατάξεις μετά το 1923 παγίωσαν την «ελληνικότητα» αυτών των περιοχών⁷⁴.

Ένας τελευταίος λόγος που έδινε ώθηση στην αγροτική αποκατάσταση ήταν η αντιμετώπιση μιας ενδεχόμενης διάδοσης της κουμμουνιστικής ιδεολογίας. Παρά την ξεκάθαρη τοποθέτηση των προσφύγων στο κόμμα του Βενιζέλου, δεν εξέλειπε ο φόβος δημιουργίας κινημάτων κοινωνικής ανατροπής και η τροφοδότηση ενός ισχυρού αριστερού κινήματος. Προς αυτή την κατεύθυνση ήταν δυνατό να συντελέσουν η φτώχεια και η εξαθλίωση των προσφύγων. Άλλωστε, τέτοιου είδους κινδυνολογία συνιστούσε η καλλιέργεια της αντιπροσφυγικής στάσης κατά το Μεσοπόλεμο. Προκειμένου να απαλειφθεί αυτό το ενδεχόμενο, προκρίθηκε η δημιουργία μιας οικονομικά δυνατής τάξης μικροκαλλιεργητών που δεν θα έθετε σε κίνδυνο το ισχύον κοινωνικό κατεστημένο⁷⁵.

⁷² Κατσάπης, Κ. σ. 21

⁷³ Κατσάπης, Κ. σ. 24-25

⁷⁴ Κατσάπης, Κ. σ. 26-27

⁷⁵ Κατσάπης, Κ. σ. 26

Η δημιουργία αγροτικού συνοικισμού γινόταν με την εγκατάσταση σε μια περιοχή δέκα τουλάχιστον οικογενειών. Τα κριτήρια για την επιλογή της περιοχής εγκατάστασης ήταν δυο, η ειδίκευση των προσφύγων σε συγκεκριμένες καλλιέργειες και η προσπάθεια συμβίωσης με συντοπίτες τους. Βέβαια, αυτά τα κριτήρια δεν τηρήθηκαν σε όλες τις περιπτώσεις, αφού παρατηρήθηκε το φαινόμενο αστοί πρόσφυγες να αποκαθίστανται ως αγρότες και το αντίθετο. Αυτή η αδυναμία έθετε εμπόδια στην ανάπτυξη της γεωργικής παραγωγής που ήταν τα ζητούμενο⁷⁶.

Στους αγρότες δινόταν ένα προσωρινό παραχωρητήριο που τους απέδιδε κλήρο, ζώα, φυτά και γεωργικά εργαλεία. Οι ενισχύσεις περιορίζονταν στη στήριξη των αγροτών μέχρι την πρώτη συγκομιδή. Στην συνέχεια, μόνοι τους όφειλαν να στηρίξουν την παραγωγή τους και να ξεπληρώσουν τα έξοδα εγκατάστασης τους έτσι ώστε το προσωρινό παραχωρητήριο να αποκτήσει την ιδιότητα του μόνιμου⁷⁷.

Αποτιμώντας τα αποτελέσματα της αγροτικής αποκατάστασης, συμπεραίνεται η θετική συμβολή της ΕΑΠ στην κατασκευή έργων υποδομής που συνέβαλλαν ταυτόχρονα στην βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των προσφύγων αλλά και στη δημιουργία κατάλληλων συνθηκών για την αγροτική ανάπτυξη. Από την άλλη πλευρά, αρνητικά κρίνεται η χρέωση των προσφυγικών οικογενειών με τα έξοδα εγκατάστασης. Τα χρέη αυτά προκαλούσαν προβλήματα στους αγρότες και απειλούσαν τη βιωσιμότητα τους⁷⁸.

Στην αστική αποκατάσταση δε δόθηκε η ανάλογη βαρύτητα. Ως προτεραιότητα για την ΕΑΠ τέθηκε η εξεύρεση απασχόλησης για τους πρόσφυγες και λιγότερο η στέγαση των οικογενειών. Παρόμοια με την αγροτική αποκατάσταση και στην αστική έγινε προσπάθεια να εγκατασταθούν στον ίδιο τόπο άτομα με παρόμοια επαγγελματική εμπειρία, αν και αυτό δε συνέβη στον επιδιωκόμενο βαθμό. Οι περισσότεροι πρόσφυγες στεγάστηκαν σε σπίτια ή δωμάτια επιταγμένα για αυτό το σκοπό, σε συνοικισμούς που έκτισε η ΕΑΠ και το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων. Υπήρξαν, βέβαια, και αυτοί που εγκαταστάθηκαν προσωρινά σε παράγκες στις παρυφές των πόλεων δημιουργώντας συνοικίες με παραπήγματα χωρίς την ύπαρξη στοιχειωδών δομών⁷⁹.

⁷⁶ Κατσάπης, Κ. σ. 28

⁷⁷ Κατσάπης, Κ. σ. 30

⁷⁸ Κατσάπης, Κ. σ. 30-31

⁷⁹ Κατσάπης, Κ. σ. 32-34

Το πρόβλημα της στέγασης των αστών προσφύγων απασχόλησε το ελληνικό Κοινοβούλιο καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Το γεγονός ότι οι χώροι στέγασης δεν παρέχονταν δωρεάν στους πρόσφυγες αλλά έπρεπε να αποπληρωθούν τα έξοδα προκάλεσε την αντίδραση τους. Τα προσφυγικά χρέη αποτέλεσαν πολιτικό ζήτημα με τις κυβερνήσεις, ακόμη και του Βενιζέλου, να διασαφηνίζουν ότι η αποπληρωμή τους είναι αναπόφευκτη και τους πρόσφυγες να απειλούν με αποχή από τις εκλογικές διαδικασίες και με σχηματισμό προσφυγικών κομμάτων. Οι πρόσφυγες, υπό αυτές τις συνθήκες, αντέδρασαν με ένα πρωτόγνωρο για τα ελληνικά δεδομένα κοινωνικό ακτιβισμό καταλαμβάνοντας βαγόνια και αποθήκες για την προσωρινή στέγαση των οικογενειών τους⁸⁰.

Σημαντική προσπάθεια καταβλήθηκε από το κράτος και την ΕΑΠ να κατασταθούν οι πρόσφυγες αυτοσυντήρητοι και οικονομικά ανεξάρτητοι από την κρατική μέριμνα. Με γνώμονα αυτό το σκοπό επιχείρησαν να τονώσουν την ιδιωτική πρωτοβουλία περιορίζοντας τις κρατικές ενισχύσεις μόνο στις αποκλειστικά ευπαθείς ομάδες, όπως ήταν τα παιδιά κάτω από 12 ετών και οι γέροντες. Η ενίσχυση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας εκδηλώθηκε με την δημιουργία εργοστασίων. Έκτος από αυτό τον τρόπο, η έλευση των προσφύγων τόνωσε την αγορά καθώς οι ανάγκες τους για προϊόντα συνέβαλλαν στην ανάπτυξη διάφορων βιομηχανικών κλάδων, όπως τα λιπάσματα. Επίσης, οι ίδιοι οι πρόσφυγες βοήθησαν στην αύξηση της παραγωγής με τη τεχνογνωσία που διέθεταν και με την παραδοχή ότι υπήρξαν ένα φθινό εργατικό δυναμικό⁸¹.

Αναφερόμενοι πιο αναλυτικά στη συνεισφορά των αστών προσφύγων στην ανάπτυξη της βιομηχανίας στην Ελλάδα, μπορεί να ειπωθεί ότι συντέλεσαν σε μια μικρή «βιομηχανική επανάσταση». Προς αυτή την κατεύθυνση συντέλεσαν η λειτουργία εργοστασίων στους προσφυγικούς συνοικισμούς της Αθήνας και του Πειραιά κατά τη δεκαετία του 1920, τα προσφυγικά κεφάλαια που επενδύθηκαν σε κάποιες περιπτώσεις και η ανάγκη των προσφύγων για απασχόληση. Οι ελληνικές κυβερνήσεις και η ΕΑΠ έδωσαν έμφαση στη δημιουργία μικρών εμπορικών ή βιοτεχνικών μονάδων καθώς το ύψος των επενδύσεων ανά θέση εργασίας ήταν χαμηλό και με αυτό τον τρόπο μειωνόταν ο κίνδυνος προλεταριοποίησης των προσφύγων⁸².

⁸⁰ Κατσάπης, Κ. σ. 35-36

⁸¹ Κατσάπης, Κ. σ. 38-39

⁸² Κατσάπης, Κ. σ.39

Σε γενικές γραμμές, οι αστοί πρόσφυγες απασχολήθηκαν ως εργάτες σε βιομηχανίες, ως ελεύθεροι επαγγελματίες και ως ιδιοκτήτες βιομηχανικών ή βιοτεχνικών μονάδων. Η Κοινωνία των Εθνών είχε καταλήξει σε μια διαφορετική ταξινόμηση των προσφύγων εντάσσοντας στην πρώτη κατηγορία όλους όσους κατάφεραν να μεταφέρουν από τον τόπο καταγωγής τους μεγάλα χρηματικά ποσά και χρησιμοποιώντας τις υπάρχουσες γνώσεις τους και τις διασυνδέσεις τους εδραιώθηκαν στον εμπορικό, τραπεζικό και βιομηχανικό τομέα. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει ένα μεγάλο πλήθος που κατάφερε να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες αποκτώντας σταθερή εργασία ενώ στην τρίτη συγκαταλέγονται όσοι απασχολούνταν για να καλύψουν τις καθημερινές ανάγκες τους και να επιβιώσουν. Η κατηγορία αυτή ήταν η πολυπληθέστερη⁸³.

Αποτιμώντας την αστική αποκατάσταση αξίζει να επισημανθεί ότι ενώ από την ΕΑΠ δόθηκε προτεραιότητα στην εύρεση απασχόλησης για τους αστούς πρόσφυγες, εντούτοις στο τέλος περιορίστηκε μόνο στη στέγαση. Επίσης, η ΕΑΠ δε μερίμνησε για άλλες παραμέτρους της κοινωνικής ζωής όπως η εκπαίδευση, η θρησκεία, η ψυχαγωγία. Οι ολιγωρίες του κράτους αλλά και της ΕΑΠ εμπόδιζαν την κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων και ενέτειναν την εργασιακή ανασφάλεια⁸⁴.

Τέλος, χρειάζεται να υπογραμμισθεί η εχθρότητα μεταξύ γηγενών και προσφύγων που πυροδοτήθηκε από τη συνοίκηση και τις απαλλοτριώσεις κατοικιών. Όλα αυτά απασχόλησαν τις κυβερνήσεις της ταραχώδους αυτής περιόδου και προκάλεσαν εντάσεις στο πολιτικό πεδίο⁸⁵.

2.4.Τα αποτελέσματα της αποκατάστασης.

Η εγκατάσταση των προσφύγων επέδρασε καταλυτικά από τη μια πλευρά στην εθνική ομοιογένεια του ελληνικού κράτους και από την άλλη, στη διαμόρφωση των πόλεων. Η Μικρασιατική Καταστροφή με την άφιξη προσφύγων και την ανταλλαγή των πληθυσμών θα μπορούσε να έχει δυο διαφορετικά αποτελέσματα για την ελληνική κοινωνία: ή θα επιδρούσε σημαντικά στους κοινωνικούς μετασχηματισμούς, κλονίζοντας και διαμορφώνοντας ριζικά την καθεστηκυία τάξη και επιφέροντας μια

⁸³ Κατσάπης, Κ. σ. 33

⁸⁴ Γκιζελή, Β. σ. 130

⁸⁵ Αβδελά, Ε. σ. 83-84

βαθιά κοινωνική ανασυγκρότηση ή, θα συγχωνεύονταν σταδιακά οι όποιες αναδιοργανώσεις από τις ισχυρές υπάρχουσες δομές⁸⁶.

Στην περίπτωση των Μικρασιατών προσφύγων παρατηρήθηκε αναδιοργάνωση τους κατά ανάλογο τρόπο με την κοινωνική δομή που είχαν στη Μικρά Ασία και συνεπακόλουθη ένταξη στη διαστρωματωμένη ελληνική κοινωνία. Προς αυτή την κατεύθυνση λειτούργησε η παρέμβαση του κράτους και η δράση της ίδιας της κοινωνίας των προσφύγων. Σπουδαίο ρόλο έπαιξε και η στενή επαφή που είχε η αστική τάξη της Μικράς Ασίας με την αντίστοιχη της Ελλάδας⁸⁷.

Η εγκατάσταση των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο αποτιμάται καθοριστική για την εθνική ομοιογένεια των κατοίκων παρά τις όποιες πολιτισμικές και κοινωνικές διαφορές. Μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης οι Έλληνες κάτοικοι της χώρας έφθασαν το εντυπωσιακό ποσοστό του 93,83%. Ιδιαίτερα, η εγκατάσταση στη Θράκη και τη Μακεδονία του 1/3 του αστικού και των 3/4 του αγροτικού προσφυγικού πληθυσμού άλλαξε την εθνολογική σύνθεση και κατοχύρωσε την ελληνικότητα των δύο ευαίσθητων αυτών περιοχών. Η εξέλιξη αυτή ήταν σπουδαίας σημασίας, κυρίως για τη Μακεδονία που ήταν πάντα το μήλο της Έριδος των όμορων βαλκανικών λαών. Με την έλευση των προσφύγων, ο ελληνικός πληθυσμός υπερδιπλασιάστηκε φτάνοντας στο 88% του συνόλου. Παρά τους φόβους αποσταθεροποίησης, λόγω της πολιτισμικής ανομοιογένειας ο προσφυγικός πληθυσμός αποδείχθηκε απαραίτητος για να ενισχυθεί η εθνική ομοιογένεια της Βόρειας Ελλάδας και ακόμη για να συμπληρωθούν οι απώλειες που είχε προκαλέσει στους ενήλικες άνδρες ο αποδεκατισμός του πολέμου και πριν από αυτόν η αιμορραγία της μετανάστευσης στην Αμερική⁸⁸.

Είναι ευρέως αποδεκτή η άποψη ότι οι πρόσφυγες επηρέασαν θετικά τόσο την οικονομία όσο και την βιομηχανία της χώρας. Πολλές φορές γίνεται λόγος ότι οι πρόσφυγες έφεραν μαζί τους νέες ιδέες και τεχνικές στην βιομηχανική παραγωγή κυρίως στον τομέα της παραγωγής και κατεργασίας μεταξιού, στην ταπητουργία, στην υφαντουργία, στην κεραμοποιία και στην μεταλλουργία. Είναι γεγονός ότι ένα αξιόλογο ποσοστό των προσφύγων ασχολούνταν με αστικά επαγγέλματα στις τότε αναπτυγμένες πόλεις της Μικράς Ασίας και είχε πρωτοποριακές γνώσεις και ικανότητες στον τομέα του εμπορίου και των επιχειρήσεων. Ταυτόχρονα οι άμεσες

⁸⁶ Γκιζελή, Β. σ. 12

⁸⁷ Γκιζελή, Β. σ. 13-14

⁸⁸ Λιάκος, Α. σ. 83

ανάγκες σε τροφή και ένδυση τόνωσαν σε μεγάλο βαθμό την εσωτερική αγορά. Επίσης, ως η κινητήριος δύναμη παρουσιάζονται τα φτηνά εργατικά χέρια του των προσφύγων για τη βιομηχανική ανάπτυξη της ήδη αργοπορημένης Ελλάδας. Ωστόσο υπάρχουν νεότερες προσεγγίσεις που επικρίνουν την παραπάνω άποψη ως αβάσιμη, που σκοπό έχει να ωραιοποιήσει έναν κοινωνικοπολιτικό καταναγκασμό⁸⁹.

Είναι άλλωστε γνωστή η οικονομική αστάθεια που επικράτησε στην Ελλάδα μετά την έλευση των προσφύγων, κατάσταση που οφείλεται μέχρι ένα βαθμό στην οικονομική επιβάρυνση του κράτους με το κόστος της περίθαλψης και της εγκατάστασης των προσφύγων. Η οικονομική δυσπραγία οδήγησε στους εξωτερικούς δανεισμούς με υπέρογκα επιτόκια οδηγώντας το κράτος στην πτώχευση⁹⁰.

Η εισροή των προσφύγων έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ελληνική πολιτική ζωή μεταβάλλοντας τους πολιτικούς συσχετισμούς της χώρας. Οι πρόσφυγες, δεν κατόρθωσαν να σχηματίσουν κόμμα και να διεκδικήσουν μερίδιο στην εξουσία, παρόλα αυτά όμως μέσω της ψήφου τους, κατάφεραν να ασκούν πιέσεις στην κυβέρνηση. Μεγάλος αριθμός προσφύγων τάχθηκε από την αρχή στο πλευρό του Βενιζέλου, ενισχύοντας με νέο δυναμικό το παλιό ζήτημα του «εθνικού διχασμού» ανάμεσα σε φιλελεύθερους και μοναρχικούς. Το 1930 το κόμμα του Βενιζέλου οδηγήθηκε στην ήττα χάνοντας ένα αξιόλογο ποσοστό προσφύγων υποστηρικτών του όταν στα πλαίσια επαναπροσέγγισης Ελλάδας –Τουρκίας, ο Βενιζέλος παραιτήθηκε από την διεκδίκηση της αποζημίωσης που εκκρεμούσε, ενώ παράλληλα σημειώθηκε άνοδος των ποσοστών του Κομμουνιστικού Κόμματος⁹¹.

Οι εγκαταστημένοι στην Ελλάδα πρόσφυγες ανέπτυξαν και διατήρησαν για πολλές δεκαετίες μετά την έλευση τους την «προσφυγική ταυτότητα». Είναι αξιοπρόσεκτο το γεγονός ότι ενώ οι πρόσφυγες με τους γηγενείς είχαν πολλά κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά, όπως η ελληνική γλώσσα παρά τις ντοπιολαλιές και η έντονη θρησκευτική πίστη, εντούτοις αναπτύχθηκε από τους πρόσφυγες ένα ψυχολογικό τείχος με αποτέλεσμα να αποτελούν μια διακριτή ομάδα περισσότερο εννοιολογικά αλλά χωρίς προφανή όρια. Η στάση αυτή γέννησε μια σειρά στερεότυπων καθιστώντας δύσκολη τη συνύπαρξη γηγενών και προσφύγων στα αστικά κέντρα και στους μεικτούς οικισμούς⁹².

⁸⁹ Χατζηιωσήφ, Χ. σ. 97

⁹⁰ Mazower, Μ. σ. 129

⁹¹ Hirschon, R. σ. 75

⁹² Κατσάπης, Κ. σ. 161

Για τους περισσότερους πρόσφυγες ο ελλαδικός χώρος θεωρούνταν υποανάπτυκτος, οι κάτοικοι του χαρακτηρίζονταν «απολίτιστοι», χωρίς πνευματική καλλιέργεια, δε γνώριζαν τρόπους κοινωνικής συμπεριφοράς ούτε τη λειτουργία του χρήματος ενώ συχνά κατέκριναν την έλλειψη κοσμοπολιτισμού. Ταυτόχρονα, ανέπτυσαν «θετικά στερεότυπα» για την πληθυσμιακή τους ομάδα σε μια προσπάθεια να αμυνθούν απέναντι στην αρνητική κριτική που δέχονταν από τους ντόπιους. Εν αντιθέσει, οι γηγενείς χαρακτήριζαν του πρόσφυγες ως «Τούρκους» και «ογλούδες». Ιδιαίτερα, οι κάτοικοι των ορεινών χωριών που ήρθαν σε επαφή με πρόσφυγες δεν κατανοούσαν τη συμπεριφορά τους και τους παραξένευε ακόμη και ο καλλωπισμός των γυναικών ή των σπιτιών τους⁹³.

Η αντιπαλότητα αυτή, εκτός από τις πολιτισμικές ετερότητες, οφειλόταν σε κάποιες περιπτώσεις και στην διαφορετική πολιτική κατεύθυνση των δυο αυτών ομάδων. Οι πρόσφυγες συνολικά και συμπαγώς κατά τη δεκαετία κυρίως του 1920 τάχθηκαν στο κόμμα των Φιλελευθέρων. Συν τοις άλλοις, τα οικονομικά αίτια δεν είναι ήσσονος σημασίας αφού η άφιξη των προσφύγων διατάραξε τις ισορροπίες των τοπικών κοινωνιών και αγορών και θεωρήθηκε υπεύθυνη για τη μείωση των ημερομισθίων⁹⁴.

Αυτό που μπορεί να συναχθεί συμπερασματικά είναι η επισήμανση ότι η διαδικασία ενσωμάτωσης των προσφύγων συντελέστηκε μέσα από την ανάδυση συμβόλων διαφοροποίησης που χαρακτήριζαν τόσο τους πρόσφυγες μεταξύ τους όσο και απέναντι στους γηγενείς. Η διαδικασία της ενσωμάτωσης πραγματοποιήθηκε πάνω σε τρεις άξονες, τη δημιουργία στερεότυπων, τη συγκρότηση μιας πολιτικής συμπεριφοράς συνδεδεμένης με την προσφυγική ιδιότητα και τη δημιουργία μνημονικών συμβόλων που μετέτρεψαν το «τραύμα της προσφυγιάς» και «τις χαμένες πατρίδες» σε ιερή παρακαταθήκη⁹⁵.

3. Τρίτο Κεφάλαιο

3.1. Η ελληνική πολιτική του Μεσοπολέμου.

⁹³ Κατσάπης, Κ. 162-164

⁹⁴ Κατσάπης, Κ. 162-164

⁹⁵ Κατσάπης, Κ. 162-164

Η έννοια της πολιτικής είναι πολυσήμαντη και σύνθετη. Περιλαμβάνει το σύνολο των θεμάτων που σχετίζονται με τα κοινά, το σύνολο των πρακτικών διακυβέρνησης ενός κράτους και τις σχέσεις μεταξύ κρατών⁹⁶. Η πολιτική ασκείται και διαμορφώνεται από τα πολιτικά κόμματα, τα οποία κατά τον Γκράμσι αποτελούν την «αναγκαία έκφραση» και τον «οδηγό» ενός συγκεκριμένου κοινωνικά συγκροτήματος. Με ορισμένες προϋποθέσεις, ένα κόμμα εκπροσωπεί μια συγκεκριμένη τάξη ή μερίδα ακριβώς στο βαθμό που ασκεί μια λειτουργία εξισορρόπησης και διαιτησίας ανάμεσα στα συμφέροντά της κι εκείνα των άλλων τάξεων, εξασφαλίζοντας την ανάπτυξη της με τη συναίνεση και την αρωγή των συμμαχικών της τάξεων ή στρωμάτων – αν όχι των αντιπάλων. Έργο του πολιτικού κόμματος είναι κατά συνέπεια η διατύπωση και υλοποίηση του συνολικού εκείνου προγράμματος γύρω από το οποίο μπορεί να συγκροτηθεί μια διαταξική συμμαχία και τελικά να εγκαθιδρυθεί ηγεμονία στο σύνολο της κοινωνίας⁹⁷.

Προκειμένου να γίνει αντιληπτή η λειτουργία και η στρατηγική των κομμάτων την περίοδο του Μεσοπολέμου χρειάζεται να εξεταστούν τα τέσσερα βασικά επίπεδα-διαστάσεις του κομματικού φαινομένου που είναι: α) η κομματική ηγεσία, β) η κομματική οργάνωση γ) η κομματική ή παραταξιακή συνείδηση και δ) οι κοινωνικές δυνάμεις που εκφράζονται από ένα κόμμα ή το στηρίζουν. Αυτές οι τέσσερις διαστάσεις αλληλοεπηρεάζονται και αλληλοπροσδιορίζονται αλλά καμία δεν απορροφάται ολοκληρωτικά από την άλλη.

Αναλύοντας τη διάσταση της κομματικής ηγεσίας είναι γνωστή η παρατήρηση ότι η παραδοσιακή θεώρηση της Ιστορίας σε πολλά γεγονότα αναγνωρίζει τα «έργα μεγάλων ανδρών». Η ανάλυση του χαρακτήρα και του ρόλου της κομματικής ηγεσίας μέσα από την προσωπικότητα του ηγέτη και των ατομικών πρωτοβουλιών του έχει αποφασιστική σημασία για τις κρίσιμες καμπές της νεώτερης ιστορίας. Βασική είναι η διάκριση της κομματικής ηγεσίας σε χαρισματική ή μη. Σύμφωνα με τον Μαξ Βέμπερ, χαρισματικός είναι ο ηγέτης που στηρίζεται στην πίστη των οπαδών του ότι έχει υπερφυσικές, υπεράνθρωπες ή τουλάχιστον εντελώς εξαιρετικές ικανότητες ή ιδιότητες, απρόσιτες στον κοινό άνθρωπο. Ο χαρισματικός ηγέτης, όπως π.χ. ο προφήτης, ταυτίζεται με μια «αποστολή», στην οποία οι οπαδοί του έχουν «ιερό»

⁹⁶ Μπαμπινιώτης, Γ. σ. 1440

⁹⁷ Μαυρογορδάτος, Γ. σ. 56-57

καθήκον να τον ακολουθήσουν. Τέτοιος κομματικός ηγέτης στην μεσοπολεμική περίοδο υπήρξε ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Στην αντιβενιζελική παράταξη, το στοιχείο του χαρισματικού ηγέτη δεν αναφερόταν σε πολιτικό πρόσωπο αλλά στην ιδεολογία του Κωνσταντινισμού, δηλαδή το απρόσωπο χάρισμα του θρόνου με το προσωπικό χάρισμα του Στρατηλάτη βασιλιά. Μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου, ο Κωνσταντινισμός και η αντιβενιζελική Παράταξη έμεινε χωρίς θεματοφύλακα σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου⁹⁸.

Η κομματική οργάνωση σχετίζεται με τα άτομα που συμμετέχουν σε κάθε κόμμα αλλά και τον έλεγχο των Μ.Μ.Ε. Πιο λεπτομερώς, ο αρχηγός ή ηγέτης στα (αστικά) κόμματα έχει γύρω του τους πολιτευτές και άλλους παράγοντες, όπως ιδίως τους εκδότες εφημερίδων. Η θέση των πολιτευτών στηρίζεται κατά κανόνα στα τοπικά τους κόμματα. Οι πολιτευτές στηρίζονται στα δίκτυα πελατείας και δημιουργούν τον κομματικό στρατό τους. Από τα δίκτυα πελατείας που έχουν τη μορφή μιας πυραμίδας προσωπικών σχέσεων, με τους ψηφοφόρους στη βάση, τον πολιτευτή στην κορυφή και ενδιάμεσα τους διάφορους κομματάρχες. Βέβαια ο ηγέτης ή αρχηγός είναι υψηλότερα απ' όλους⁹⁹.

Η κομματική συνείδηση δημιουργείται από τις πολιτικές συγκρούσεις και τα συνακόλουθα ομαδικά ψυχολογικά φαινόμενα. Τέτοια είναι η συνείδηση και η αλληλεγγύη του «εμείς» σε αντίθεση με τους «άλλους», η παραταξιακή συνείδηση, οι μνήμες των αγώνων και των θυσιών για το κοινό καλό, μνήμες ιδίως «των ανοιχτών λογαριασμών» αίματος ή άλλης βίας. Στην δημιουργία κομματικής και παραταξιακής συνείδησης στην περίοδο του Μεσοπολέμου ο Εθνικός Διχασμός ήταν βασικός παράγοντας όπως και η δίκη των έξι που έριξε τη σκιά της σε όλο το Μεσοπόλεμο. Κατά το τέλος του 1933 με τη δολοφονική απόπειρα κατά του Βενιζέλου εγκαινιάστηκε ένας νέος φαύλος κύκλος πολιτικής βίας. Δημιουργήθηκε και διατηρήθηκε μια παραταξιακή συνείδηση και αλληλεγγύη καθενός από τους δύο αντίπαλους «πολιτικούς κόσμους». Πολλές φορές υπήρχε αδυναμία της ηγεσίας μιας παράταξης να αποκηρύξει, να καταστείλει αποτελεσματικά ή και να τιμωρήσει ακραίες ή ανεπιθύμητες δράσεις μελών της ή κάποιες φορές αναλάμβανε την συλλογική παραταξιακή ευθύνη για γεγονότα ως αντίτιμο για τη διαφύλαξη της συνοχής της

⁹⁸ Μαυρογορδάτος, Γ. σ. 21-22

⁹⁹ Μαυρογορδάτος, Γ. σ. 23

παράταξης. Αυτό το έκανε συντηρώντας μια παρελθοντολογία και μεθοδευμένη αναζωπύρωση των πολιτικών παθών¹⁰⁰.

Τέλος, τα αντίπαλα πολιτικά κόμματα στηρίζονται στις διαφορετικές ή και αντίπαλες κοινωνικές δυνάμεις και έτσι οι κομματικές αντιθέσεις συμπίπτουν με τις βαθύτερες αντιθέσεις που χωρίζουν αντίπαλες κοινωνικές τάξεις¹⁰¹.

3.2.Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου.

Η εξέταση του ζητήματος της κρατικής πολιτικής του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα εδράζεται στη βάση της γενικότερης πολιτικής κατάστασης της εποχής. Αυτό που την χαρακτήριζε είναι η αστάθεια. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η Μικρασιατική Εκστρατεία και η ήττα της Ελλάδας, η οικονομική κρίση και το πολιτειακό ζήτημα, που κορυφώθηκε με την επιβολή της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου του 1936, ήταν ίσως οι βασικοί παράγοντες αυτής της αστάθειας. Ο αριθμός των εκλογικών αναμετρήσεων, των κυβερνήσεων, των δικτατοριών και των στρατιωτικών επεμβάσεων είναι χαρακτηριστικός του πολιτικού χάους της μεσοπολεμικής Ελλάδας, της αμφισβήτησης της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας αλλά και των συγκρούσεων στο εσωτερικό του δημοκρατικού στρατοπέδου. Ακριβέστερα, αυτό το χρονικό διάστημα στην εξουσία εναλλάχτηκαν 34 κυβερνήσεις, με τη βενιζελική παράταξη να κατέχει το μεγαλύτερο διάστημα την εξουσία.

Ο διευρυμένος ρόλος του κράτους στο Μεσοπόλεμο έπρεπε να αντιμετωπίσει σημαντικές προκλήσεις από τις κοινωνικές ομάδες που συγκροτούνταν εκείνη την περίοδο. Τέτοιες προκλήσεις ήταν η αγροτική μεταρρύθμιση, η βιομηχανική ανάπτυξη, η αποκατάσταση προσφύγων, ο πληθωρισμός και η οικονομική κρίση. Η γενικότερη αδιαλλαξία των κυβερνήσεων έναντι των απεργιακών εκδηλώσεων και του εργατικού και αγροτικού συνδικαλισμού απολάμβανε την συγκατάθεση των μεγάλων κομμάτων στο κοινοβούλιο. Το κράτος γίνεται αυταρχικότερο για να αντιμετωπίσει εσωτερικούς «κινδύνους». Στο επίπεδο του κοινοβουλευτικού βίου επικρατεί συναίνεση ως προς τους βασικούς και οικονομικούς στόχους¹⁰².

Ο φιλελευθερισμός και ο συντηρητισμός υπήρξαν οι κυρίαρχες πολιτικές τάσεις, που εκφράστηκαν κυρίως από τους Φιλελεύθερους και το Λαϊκό Κόμμα

¹⁰⁰ Μαυρογορδάτος, Γ. σ. 27

¹⁰¹ Μαυρογορδάτος, Γ. σ. 27-28

¹⁰² Βερεμής, Θ. σ. 56

αντίστοιχα, στο οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο¹⁰³. Οι συγκλίσεις και οι αποκλίσεις ανάμεσα στις δύο παρατάξεις αλλά και στο εσωτερικό της καθεμιάς είναι ένα φαινόμενο που κυριάρχησε στην πολιτική ιστορία της περιόδου. Από τη μία, παρατηρούνται σημαντικές μετατοπίσεις στον προσανατολισμό και τη στρατηγική των δύο πολιτικών δυνάμεων. Από την άλλη πολλά είναι τα σημεία σύγκλισης των δύο πλευρών, καθώς επρόκειτο ουσιαστικά για ένα ενδοαστικό σχίσμα που λειτούργησε σαν πανίσχυρος συντηρητικός μηχανισμός στο μεσοπόλεμο. Η οικονομική πολιτική δεν διέφερε στις βασικές κατευθύνσεις της, αν και κατά καιρούς, τουλάχιστον στις δηλώσεις των αξιωματούχων, αντικατόπτριζε την ιδεολογική βάση της κάθε παράταξης. Η στάση απέναντι στο εργατικό κίνημα υπήρξε άλλο σημείο σύγκλισης¹⁰⁴.

Εκτός από τα δυο ισχυρά κόμματα της εποχής, των Φιλελευθέρων και το Λαϊκό, την περίοδο του Μεσοπολέμου εμφανίζεται και ένα κόμμα με κομμουνιστική ιδεολογία. Από το 1918 έως το 1924 ως Σ.Ε.Κ.Ε. και ύστερα ως Κ.Κ.Ε. τοποθετήθηκε στον αντίποδα των κυρίαρχων πολιτικών, καθώς υπήρξε η μόνη παράταξη που ταυτίστηκε με μία κοινωνική τάξη τόσο έντονα, δίνοντας έμφαση στη συγκρότηση και πολιτικοποίηση της ελληνικής εργατικής τάξης και την ανάπτυξη και ριζοσπαστικοποίηση του ελληνικού εργατικού κινήματος. Η ιδιαιτερότητα του πολιτικού αυτού σχηματισμού είχε να κάνει επιπλέον με μια συγκεκριμένη κοσμοθεωρία που απέρριπε από τη σύνδεσή του με ένα διεθνές κόμμα, που γαλουχήθηκε και λειτουργούσε με τις αρχές του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού και υπηρετούσε ένα διεθνικό επαναστατικό όραμα. Στην προσπάθεια άρθρωσης ενός συνεκτικού πολιτικού λόγου, πολλές φορές η αδεξιότητα και η αμηχανία, οι μετατοπίσεις και οι εσωτερικές συγκρούσεις ήταν αποτέλεσμα αυτής ακριβώς της μετέωρης στάσης του Κ.Κ.Ε. απέναντι στην Κομμουνιστική Διεθνή και τους ελληνικούς πολιτικούς συσχετισμούς. Η στάση του στο Μακεδονικό Ζήτημα, η μπολσεβικοποίηση και η υιοθέτηση μιας μαρξιστικής-λενινιστικής φυσιογνωμίας και ρητορικής κράτησαν σε χαμηλά επίπεδα την απήχυσή του στην ελληνική κοινωνία μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1930, οπότε αρχίζει να γίνεται δημοφιλές σε εργάτες και πρόσφυγες. Η εγκατάλειψη της θεωρίας του «σοσιαλφασισμού» και το επακόλουθο άνοιγμα για συνεργασία με ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις απέναντι στη φασιστική απειλή. Το Ιδιώνυμο και η βενιζελική πολιτική στο ζήτημα των

¹⁰³ Χατζηιωσήφ, Χ. σ. 425-426

¹⁰⁴ Mozawer, Μ. σ. 22-23

ανταλλάξιμων φαίνεται ότι συνέβαλαν στην αύξηση της πολιτικής επιρροής και σημασίας του Κ.Κ.Ε. από το 1931 έως το 1936¹⁰⁵.

3.3. Η απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων των προσφύγων.

Μετά την Μικρασιατική Καταστροφή προκλήθηκε το Στρατιωτικό Κίνημα του Πλαστήρα και Γονατά, που συγκρότησε επαναστατική κυβέρνηση με επιτακτικό στόχο την αποκατάσταση του πολιτικού βίου στην Ελλάδα. Βέβαια, ο εξαναγκασμός του Γεωργίου Β' σε αναχώρηση από την Ελλάδα και η καταδίκη των έξι πυροδότησε την πολιτική αστάθεια. Υπό αυτές τις συνθήκες διοργανώθηκαν οι εκλογές του Δεκεμβρίου του 1923 για τη συγκρότηση της Δ' Εθνοσυνέλευσης. Σε αυτές τις εκλογές, κρίθηκε απαραίτητη η συμμετοχή των προσφύγων από τους Φιλελεύθερους και την επαναστατική κυβέρνηση. Η θέση αυτή προκάλεσε ανησυχία στους αντιβενιζελικούς¹⁰⁶.

Η συμμετοχή των προσφύγων στις εκλογές προϋπέθετε την εγγραφή τους στους εκλογικούς καταλόγους. Αρχικά προτάθηκαν δυο τρόποι συμμετοχής των προσφύγων. Σύμφωνα με τον πρώτο, οι πρόσφυγες θα εγγράφονταν στους υπάρχοντες εκλογικούς καταλόγους και ανάλογα με τον αριθμό τους θα αυξάνονταν και ο αριθμός βουλευτών στις αντίστοιχες περιφέρειες. Κατά το δεύτερο τρόπο, οι πρόσφυγες θα εξέλεγαν τους αντιπροσώπους τους ψηφίζοντας σε ξεχωριστά εκλογικά τμήματα¹⁰⁷.

Τον Οκτώβριο του 1922 το Υπουργικό Συμβούλιο ασχολήθηκε με την πολιτογράφηση των προσφύγων και την εγγραφή τους στους πολιτικούς καταλόγους αν και οι ίδιοι το επιθυμούσαν. Έτσι, καταρτίστηκε το Νομοθετικό Διάταγμα «περί πολιτογραφήσεως των προσφύγων». Η διαδικασία εγγραφής της πολιτογράφησης ξεκινούσε με την εγγραφή των προσφύγων στα δημοτολόγια και τα μητρώα αρρένων των τόπων εγκατάστασης τους. Σε κάθε δήμο και κοινότητα συγκροτήθηκαν επιτροπές αποτελούμενες από έναν υπάλληλο του Υπουργείου Περιθάλψεως και δυο μέλη προσφυγικών σωματείων, οι οποίοι επιβεβαίωναν την ταυτότητα των προσφύγων. Εν συνεχεία, οι πρόσφυγες υπέβαλλαν αίτηση στο Ειρηνοδικείο προσκομίζοντας τα πιστοποιητικά του δημάρχου ή του προέδρου της κοινότητας που επιβεβαίωναν την

¹⁰⁵ Mozawer, Μ. σ. 22-23

¹⁰⁶ Δαφνής, Γ. σ. 138

¹⁰⁷ Pentzopoulos, D. σ. 171

εγγραφή στο δημοτολόγιο της περιοχής και τα έγγραφα της επιτροπής που αποδείκνυαν την προσφυγική ιδιότητα¹⁰⁸.

Ένα συμπληρωματικό νομοθετικό διάταγμα που αφορούσε τη στράτευση των προσφύγων τον Αύγουστο του 1923 όξυνε για ακόμη μια φορά την ένταση μεταξύ βενιζελικών και βασιλικών. Το διάταγμα ανέφερε ότι υποχρεούνταν σε στράτευση όσοι θα συμπλήρωναν από τότε και εξής το 20^ο έτος της ηλικίας τους ενώ όσοι το είχαν συμπληρώσει απαλλάσσονταν. Όσοι όμως δεν είχαν εγγραφεί μέχρι το Σεπτέμβριο στους εκλογικούς καταλόγους θα θεωρούνταν αδήλωτοι και θα υπόκειντο στις διατάξεις του νόμου περί στρατολογίας¹⁰⁹.

Το διάταγμα αυτό θεωρήθηκε από την αντιβενιζελική παράταξη τρόπος προσέλκυσης ψηφοφόρων καθώς ερμηνεύτηκε ως υπόσχεση απαλλαγής από τη στράτευση όσων προσφύγων εγγραφούν στους εκλογικούς καταλόγους ενώ όσοι δεν εγγράφονταν υποχρεούνταν να υπηρετήσουν την στρατιωτική θητεία τους και κινδύνευαν να στερηθούν το προσφυγικό επίδομα. Προκειμένου να αποτραπεί αυτό το ενδεχόμενο η αντιβενιζελική παράταξη πρότεινε οι πρόσφυγες να εκλέξουν δικούς τους υποψηφίους σε χωριστούς εκλογικούς συλλόγους¹¹⁰.

Τον κίνδυνο αθρόας υποστήριξης των προσφύγων στο κόμμα των Φιλελευθέρων διέβλεπε και το Κομμουνιστικό Κόμμα που διατύπωσε την πεποίθηση ότι οι πρόσφυγες εγκαθίσταντο σε συγκεκριμένες περιοχές με στόχο την εκλογική ενίσχυση του Βενιζέλου. Ζητούσε δε, από τους πρόσφυγες να οργανωθούν στο Κομμουνιστικό Κόμμα και στις εργατικές οργανώσεις καθώς μόνο μια κυβέρνηση εργατών και αγροτών θα ήταν ικανή να επιλύσει το προσφυγικό πρόβλημα. Συν τοις άλλοις, κατηγορούσε τόσο τους βενιζελικούς όσο και τους βασιλικούς για την Μικρασιατική Καταστροφή, τονίζοντας ότι δεν έπρεπε οι πρόσφυγες να παρασυρθούν προς τα αστικά κόμματα¹¹¹.

3.4. Παράγοντες που καθόρισαν την προσφυγική ψήφο.

Από τα μέχρι του σημείου τούτου αναφερθέντα διαπιστώνεται ο σχεδόν καθολικός βενιζελισμός των προσφύγων, τάση που αποδίδεται κατά μείζονα λόγο στην

¹⁰⁸ Ελεύθερον Βήμα. Αρ. φ. 544. σ. 3

¹⁰⁹ Ελεύθερον Βήμα. Αρ. φ. 544. σ. 3

¹¹⁰ Καθημερινή. Αρ. φ. 1064. σ. 1

¹¹¹ Ριζοσπάστης. Αρ. φ. 2203. σ. 3

διαμορφωμένη μεταξύ των προσφύγων αντίληψη πως υπεύθυνη για τη μικρασιατική καταστροφή υπήρξε η αντιβενιζελική παράταξη.

Η προσφυγική ψήφος όμως καθορίστηκε επίσης από προγενέστερους της καταστροφής παράγοντες. Η πρώτη παράμετρος είναι η πεποίθηση που είχαν, σε όλη τη δεκαετία του 1910, οι αλύτρωτοι Έλληνες ότι η βενιζελική εξωτερική πολιτική αποτελούσε την καλύτερη υπεράσπιση των συμφερόντων τους και το ανορθωτικό πρόγραμμα του Βενιζέλου εύρισκε υποστηρικτές τόσο στα αστικά στρώματα εντός του ελλαδικού χώρου όσο και σε αυτά εκτός¹¹².

Είναι χαρακτηριστική η πολιτική μεταστροφή των Ελλήνων του Πόντου μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών. Παράδειγμα αποτελεί μια αναφορά κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, του Σπυρίδωνα Κασσαβέτη, διευθυντή του Ερυθρού Σταυρού στην Τραπεζούντα που δηλώνεται η μεταβολή των φιλοβασιλικών φρονημάτων των Ποντίων μετά την Συνθήκη των Σεβρών αναγνωρίζοντας την πολιτική του Βενιζέλου ως τη δέουσα. Επιπλέον, ο Ιασινίδη, πρόεδρος της συνελεύσεως των Ποντίων ζήτησε από τους Πόντιους πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί στην Ελλάδα κατά τους διωγμούς του 1914 να ψηφίσουν το βενιζελικό κόμμα στις εκλογές του 1920, χαρακτηρίζοντας το ως «πανελλήνιον δόγμα»¹¹³.

Ο δεύτερος παράγοντας συνδέεται με τους πρόσφυγες που είχαν ήδη καταφύγει στην Ελλάδα από το 1914. Οι πρόσφυγες του 1914 εντάχθηκαν στο κόμμα των Φιλελευθέρων, πράξη που είχε για αυτούς συνέπειες κατά τη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού. Από το Νοέμβριο του 1916, οι πρόσφυγες της Αθήνας, ως βενιζελικοί, δέχτηκαν τον ρατσισμό των γηγενών και χρησιμοποιήθηκαν ως εξιλαστήρια θύματα από τους βασιλικούς, καθώς ένας αδιευκρίνιστος αριθμός τους εκτελέστηκε από τους αντιβενιζελικούς επίστρατους. Το «συλλογικό ψυχικό τραύμα» αυτών των γεγονότων διαμόρφωσε μια παραταξιακή συνείδηση μεταξύ των πρώτων προσφύγων. Οι πρόσφυγες αυτοί υπήρξαν μια παρηγοριά για όσους έφτασαν στην Ελλάδα μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, αποτέλεσαν μια ασφάλεια έναντι της αποστροφής και της καχυποψίας των γηγενών¹¹⁴.

¹¹² Καράβας, Σ. σ. 136

¹¹³ Βερβέρη – Κωνσταντινίδου, Δ. σ. 249.

¹¹⁴ Καράβας, Σ. σ. 136

Σε αυτούς τους λόγους που καθόρισαν την προσφυγική ψήφο μπορούν να προστεθεί η ανταπόκριση της βενιζελικής παράταξης στα επείγοντα ζητήματα των προσφύγων, όπως επίσης η άμεση χορήγηση πολιτικών δικαιωμάτων¹¹⁵.

4. Τέταρτο κεφάλαιο

4.1. Πολιτική συμπεριφορά προσφύγων.

Η άφιξη των προσφύγων επέφερε την απότομη αύξηση του πληθυσμού της Ελλάδας κατά 18% μεταβάλλοντας ριζικά τις διαδικασίες αστικοποίησης. Το 1927 στις πόλεις των Αθηνών, Πειραιά και Θεσσαλονίκης είχε εγκατασταθεί το 60% των αστών προσφύγων. Η εγκατάσταση των προσφύγων στα αστικά κέντρα έγινε κατά μείζονα λόγο βάσει του διαχωρισμού σε αστούς και αγρότες, αλλά μαζί με αυτή την παράμετρο συνυφάνθηκαν και πολιτικά κριτήρια, αν και δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια ο βαθμός που η αστική εγκατάσταση ήταν το αποτέλεσμα μιας «εκλογικής επιχείρησης ή πρακτική αναγκαιότητα». Οι κυβερνήσεις που προέκυψαν μετά την καταστροφή του 1922 ήθελαν να αλλάξουν τις πολιτικές συσχετίσεις όπου πλειοψηφούσαν οι αντιβενιζελικοί. Οι πρόσφυγες που ήταν κατά πλειοψηφία στραμμένοι και σταθεροί στο κόμμα του Βενιζέλου ήταν αυτοί που μετέβαλλαν τον πολιτικό χαρακτήρα της πρωτεύουσας¹¹⁶.

Οι πρόσφυγες δεν είχαν πολιτική εμπειρία αντίστοιχη με την λειτουργία του ελληνικού κοινοβουλευτισμού. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες στην Μικρά Ασία διοικούνταν με δομές ολιγαρχικές και η περίοδος του κοινοβουλευτισμού, μετά την επανάσταση των Νεότουρκων το 1908, ήταν πολύ σύντομη. Ο προσδιορισμός των εκλέξιμων και των βουλευτών με έμμεση εκλογή, ύστερα από διαπραγματεύσεις ανάμεσα στο Πατριαρχείο και τους Νεότουρκους, με κανένα τρόπο δεν μπορεί να

¹¹⁵ Καράβας, Σ. σ. 136

¹¹⁶ Καράβας, Σ. σ. 138-139

θεωρηθεί ότι αποτέλεσαν προπαίδεια για την συμμετοχή τους στη σύγχρονη πολιτική ζωή. Επίσης ακόμα και η εγκατάσταση μεγάλου αριθμού προσφύγων ως αγρότες και μικροϊδιοκτήτες στη Βόρεια Ελλάδα, δεν διευκόλυνε την πολιτικοποίησή τους, αφού οι υπάρχοντες κάτοικοι των περιοχών αυτών είχαν πρόσφατα ενσωματωθεί στην πολιτική ζωή κάτω από έκτακτες συνθήκες με αποτέλεσμα οι θεσμοί της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας να μην έχουν αφομοιωθεί πλήρως¹¹⁷.

Τα πολιτικά κόμματα για να μπορέσουν να έχουν μια αποτελεσματική πολιτική ενσωμάτωση των προσφύγων στους κόλπους τους έπρεπε να συμπεριλάβουν στο πρόγραμμα δράσης τους ειδικά κεφάλαια για τον τρόπο αντιμετώπισης των προσφυγικών προβλημάτων και αντίστοιχα αξιόμαχους πολιτευτές που θα μπορούσαν να προσελκύσουν με οποιονδήποτε κατάλληλο τρόπο τους πρόσφυγες ψηφοφόρους.

Εν γένει, προσεγγίζοντας την πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων είναι δυνατό να υποστηριχθεί πως η πλειοψηφία τους, τουλάχιστον μέχρι το 1930, στήριζε το Κόμμα των Φιλελευθέρων, καθώς θεωρούσε το Λαϊκό Κόμμα και τον βασιλιά υπεύθυνους για τον ξεριζωμό τους. Στον Βενιζέλο δεν επιρρίπτονταν ευθύνες για την καταστροφή καθώς θεωρούνταν αποτέλεσμα της προδοσίας της εσωτερικής αντίδρασης και των μηχανορραφιών των εξωτερικών δυνάμεων¹¹⁸.

Επιπλέον, η υποστήριξη στο κόμμα των Φιλελευθέρων ενισχύθηκε από την ανάγκη ικανοποίησης στοιχειωδών αναγκών μέσα από το κράτος. Χάρη στη βενιζελική παράταξη, που κυριαρχούσε στην Ελλάδα τη δεκαετία μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, οι πρόσφυγες απέκτησαν περίθαλψη, στέγη, αποζημιώσεις αλλά και πλήρη πολιτικά δικαιώματα¹¹⁹.

Το ρεύμα των προσφύγων προς το βενιζελικό κόμμα διαφάνηκε από τις εκλογές του 1923. Αντίστοιχα, η προσήλωση των προσφύγων στον Βενιζέλο αποτυπώνεται στο δημοψήφισμα του 1924 για την κατάργηση της μοναρχίας, όπου, σύμφωνα με τον Glogg (1994), οι πρόσφυγες ψήφισαν σε μεγάλο ποσοστό υπέρ της κατάργησης της βασιλείας. Εν τω συνόλω, το δημοψήφισμα με ποσοστό 70% (758.472 έναντι 325.322 ψήφων) αποφάσισε υπέρ της δημοκρατίας¹²⁰.

Η δημοκρατική πολιτική κατεύθυνση των προσφύγων έγινε αντιληπτή και από τη στήριξη της Δημοκρατικής Ένωσης, του κόμματος, δηλαδή του Αλέξανδρου

¹¹⁷ Χατζηιωσήφ, Χ. σ. 463-464

¹¹⁸ Χατζηιωσήφ, Χ. σ. 463-464

¹¹⁹ Χατζηιωσήφ, Χ. σ. 464

¹²⁰ Glogg, R. σ. 147

Παπαναστασίου. Η ψήφιση του από τον προσφυγικό πληθυσμό συντέλεσε στην εκλογή 60 πληρεξουσίων που συγκροτούσαν την κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος της Δ' Εθνοσυνέλευσης (1923-1925). Η Δημοκρατική Ένωση απέσπασε την προσφυγική ψήφο χάρη στην παρουσία στο ψηφοδέλτιο της προσφύγων υποψηφίων στη Βόρεια Ελλάδα. Ανάμεσά τους ήταν ο Μπακάλμπασης Αναστάσιος, Ιασονίδης Λεωνίδας, Λαμπριανίδης Λάμπρος, Ρίζου Θεμιστοκλής. Τα κοινά χαρακτηριστικά που είχαν οι υποψήφιοι των προσφύγων ήταν η ελληνική γλώσσα και η πανεπιστημιακή μόρφωση. Αυτά τα προσόντα τους επέτρεψαν να συνεργαστούν με τις αρχές του ελληνικού κράτους και να νομιμοποιηθούν ως εκπρόσωποι των προσφύγων. Σημαντικό γεγονός ήταν ότι κατά κανόνα δεν άνηκαν στους προύχοντες της Οθωμανικής περιόδου και αυτό τους διευκόλυνε να ενστερνιστούν τις κυρίαρχες αξίες του νέου τόπου τους και να μιλήσουν την σωστή γλώσσα για την πολιτική τους σταδιοδρομία¹²¹.

Εξετάζοντας, εν συντομία, την πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων πολιτικών φαίνεται ότι αυτή συνίστατο στις επαφές με την πολιτική ηγεσία, τα υπουργεία και τις διοικητικές υπηρεσίες. Επίσης, οι πρόσφυγες πολιτευτές έρχονταν σε επαφή με τους απλούς πρόσφυγες με σκοπό τη πληροφόρηση για τις ανάγκες και τα προβλήματα τους. Μεταξύ των πολιτών και των πολιτικών προσφύγων μεσολαβούσαν οι «κομματάρχες» που πιθανό επρόκειτο για πρώην προύχοντες των Μικρασιατικών κοινοτήτων¹²².

Πάντως, στην Δ' Εθνοσυνέλευση συμμετείχαν συνολικά πενήντα τέσσερις πρόσφυγες βουλευτές, οι οποίοι εκλέχτηκαν κάτω από την σκέπη διαφορετικών κομμάτων. Μεγάλος αριθμός από αυτούς ανήκε στην δημοκρατική ένωση του Αλ. Παπαναστασίου και οι υπόλοιποι στο κόμμα των Φιλελευθέρων. Ο αριθμός τους ήταν σημαντικός και θα μπορούσαν να σχηματίσουν ιδιαίτερη κοινοβουλευτική ομάδα. Μάλιστα, στην αρχή λειτούργησαν οι πληρεξούσιοι ως συντονιστική ομάδα για την από κοινού και πάνω από τις διαχωριστικές κομματικές γραμμές, προώθηση, επίλυση και μελέτη των θεμάτων που ενδιέφεραν τους πρόσφυγες. Παρόλα αυτά, η προσπάθεια αυτή δεν απέδωσε¹²³.

Στις εκλογές του 1926, η προσφυγική ψήφος λειτούργησε καταλυτικά στην νίκη του Βενιζέλου όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η αντιβενιζελική εφημερίδα «Πρωία» στις 13 Νοεμβρίου. «Εκ των αποτελεσμάτων της τελευταίας εκλογής

¹²¹ Χατζηιωσήφ, Χ. σ. 466-467

¹²² Χατζηιωσήφ, Χ. σ. 467

¹²³ Χατζηιωσήφ, Χ. σ. 467-468

προέκυψε σαφώς ότι άνευ της συνεργασίας των προσφύγων η «Φιλελευθέρα Ένωσις» δε θα κατόρθωνε να επιτύχει ουδέ το ήμισυ των βουλευτικών εδρών τας οποίας φέρεται επιτυχούσα»¹²⁴.

Ο βενιζελικός προσφυγικός προσανατολισμός εκδηλώθηκε επίσης και κατά τις εκλογές του 1928, όταν η νίκη των Φιλελευθέρων ήταν συντριπτική. Με μεγαλύτερη ακρίβεια, η βενιζελική παράταξη στους προσφυγικούς συνοικισμούς της Καισαριανής συγκέντρωσε το 98,5%, στη Νέα Ιωνία το 98,1%, στην Κοκκινιά το 98% και στο Βύρωνα το 97,4% όταν στην περιοχή της Αθήνας συγκέντρωσε το 63,7%¹²⁵.

Ενδεικτική της στήριξης του Βενιζέλου όχι μόνο από τον προσφυγικό πληθυσμό της Αθήνας αλλά και από τους γηγενείς είναι η δήλωση του την επομένη των εκλογών, στην οποία κάνει λόγο για τη μεταστροφή του γηγενούς πληθυσμού και την ακμαιοτήτα του φρονήματος των προσφύγων. Στη δήλωση του στο «Ελεύθερον Βήμα» υπογραμμίζει «είμαι αληθώς συγκινημένος από τα αποτελέσματα της πρωτευούσης και της γείτονος, τα οποία μαρτυρούν μιαν καταπληκτικήν μεταστροφήν ιδίως εις τας Αθήνας υπέρ του κόμματος των Φιλελευθέρων και μεταξύ του γηγενούς ακόμη πληθυσμού, εφόσον περί του φρονήματος των προσφύγων ουδέποτε αμφεβάλλομεν»¹²⁶.

Στο πρίσμα αυτών των εξελίξεων η αντιβενιζελική προπαγάνδα ισχυριζόταν ότι ο Βενιζέλος με κάποιο τρόπο είχε μεθοδεύσει την εξέλιξη των πραγμάτων έτσι ώστε να έρθουν οι πρόσφυγες στην Ελλάδα για να φτιάξει μια στρατιά φανατικών υποστηρικτών του. Στηριγμένο σε αυτή την άποψη το «Ελληνικόν Μέλλον» το 1936 έγραψε ότι «ήξευρεν ο Βενιζελισμός τι έκαμνεν όταν παρέδωσε δια της ατίμου προδοσίας του την Μικρασίαν εις τους Τούρκους και έφερεν εδώ πρόσφυγας τους Μικρασιατικούς πληθυσμούς»¹²⁷.

Η στάση των προσφύγων απέναντι στον Βενιζέλο άρχισε να μεταβάλλεται μετά την υπογραφή του «Ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας, Ουδετερότητας, Συνδιαλλαγής και Διαιτησίας», που υπογράφηκε στην Άγκυρα, τον Οκτώβριο του 1930. Στο ελληνοτουρκικό σύμφωνο συμψηφίσθηκαν οι περιουσίες των Τούρκων και των Ελλήνων ανταλλάξιμων, εξισώνοντας τις εγκαταλειφθείσες μεγάλες περιουσίες

¹²⁴ Καράβας, Σ. σ. 138-139

¹²⁵ Καράβας, Σ. σ. 139

¹²⁶ Καράβας, Σ. σ. 139

¹²⁷ Κατσάπης, Κ. σ. 131

των Ορθοδόξων, με τις αντίστοιχες υποδεέστερες περιουσίες των μουσουλμάνων, που εγκατέλειψαν την Ελλάδα.

Η πολιτική μεταστροφή των προσφύγων ευστόχως επισημαίνεται από την Αναστασιάδου, η οποία χαρακτηριστικά αναφέρει «το Οικονομικό σύμφωνο με την Τουρκία θα κυρωθεί. Ο προσφυγικός όμως κόσμος θα παραμείνει διχασμένος. Όσα σωματεία, τόσες αντιδράσεις, τόσα ανακοινωθέντα και ψηφίσματα με περιεχόμενο διαμετρικά αντίθετο. Οι εξεγέρσεις και το προσφυγικό ρεύμα διαμαρτυρίας θα ογκωθεί επικίνδυνα προς τα τέλη του Οκτωβρίου του 1930, τις παραμονές της αναχώρησης του Βενιζέλου για την Άγκυρα. Οι προσφυγικές οργανώσεις θα καλέσουν τα μέλη τους σε γενικές συγκεντρώσεις και θα συντάξουν ψηφίσματα που θα τα στείλουν όχι μόνο στον Βενιζέλο, αλλά και στον Ινονού. Μ' αυτά θα ζητούν την ακύρωση των απάνθρωπων συμβάσεων και την διαρρύθμιση του προσφυγικού προβλήματος επί τη βάση των στοιχειωδών κανόνων της ηθικής και του δικαίου άλλως η ελληνοτουρκική φιλία αποβαίνει κενή εννοίας και όλως διόλου ασταθής»¹²⁸.

Ένα μεγάλο μέρος των προσφύγων, στις εκλογικές διαδικασίες που ακολούθησαν την ελληνοτουρκική συνθήκη φάνηκε να στρέφεται και στο Κομμουνιστικό Κόμμα. Χαρακτηριστική είναι η παρατήρηση πως κάποια από τα ηγετικά στελέχη του εν λόγω κόμματος, όπως ο Νίκος Ζαχαριάδης, είχαν Μικρασιατική Καταγωγή¹²⁹.

4.2. Προσφυγικά κόμματα.

Στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου η διαμάχη σχετικά με την έλευση των προσφύγων αφορούσε εκτός από τις τεράστιες αλλαγές που ήταν σαφές ότι θα έφερνε σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο και τις πολιτικές αλλαγές που θα επέφερε στα πολιτικά πράγματα του τόπου. Η παρουσία των προσφύγων ήδη είχε αναδειχθεί ως σημείο τριβής ανάμεσα στις παρατάξεις του Διχασμού που ανέπτυσαν μόνιμη αντιπαράθεση σχετική με την ευθύνη για τη δημιουργία του προσφυγικού προβλήματος. Οι σαφείς πολιτικές προεκτάσεις του προσφυγικού καθιστούσαν την νομιμότητα της ψήφου θέμα πολύ μεγάλης σημασίας, για τα δύο μεγάλα κόμματα¹³⁰.

¹²⁸ Αναστασιάδου, Ι. σ. 26

¹²⁹ Glogg, R. σ. 150

¹³⁰ Κατσάπης, Κ. σ. 133

Όπως έχει γίνει ήδη σαφές οι πρόσφυγες μετατράπηκαν σε βασικό παράγοντα του πολιτικού παιχνιδιού. Η παροχή ίσων με τους ντόπιους πολιτικών δικαιωμάτων εξαρχής χαιρετίστηκε ως μία σημαντική τομή ενσωμάτωσης τους στην ελληνική κοινωνία. Παρόλα αυτά η νομιμότητα της προσφυγικής ψήφου δεν έπαψε ποτέ να αμφισβητείται ακόμα κι από παράγοντες που ανήκαν στον ευρύτερο βενιζελικό χώρο.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εκλογή του δικηγόρου Μηνά Πατρίκιου, προέδρου της Ανώτερης Επιτροπής Προσφύγων, που είχε θέσει υποψηφιότητα ως εκπρόσωπος των εργατών και αγροτών και υποστηρίχθηκε από το Εργατικό κέντρο, την αριστερά και τους πρόσφυγες. Ψηφίστηκε, επίσης, από δυσαρεστημένους βενιζελικούς αλλά και οπαδούς του Λαϊκού Κόμματος γιατί δεν υπήρχε υποψήφιος του κόμματος και για να αποτραπεί η εκλογή του βενιζελικού υποψηφίου. Τελικά, ο Πατρίκιος εκλέχτηκε δήμαρχος Θεσσαλονίκης το 1925, όμως τα αποτελέσματα της εκλογικής διαδικασίας ακυρώθηκαν από την κυβέρνηση του Πάγκαλου. Οι πρόσφυγες διαμαρτυρήθηκαν έντονα αλλά ο Πάγκαλος τους απείλησε με αφαίρεση του δικαιώματος ψήφου. Η στάση του απογοήτευσε πολλούς πρόσφυγες καθώς μάλιστα η άνοδος του ήταν απόρροια της υποστήριξης τους. Απογοητευμένοι που είχαν προδοθεί οι προσδοκίες τους, οι πρόσφυγες άρχισαν να αισθάνονται σταδιακά σαν μια «ευτελής αγέλη εριφίων που άγεται ταπεινώς και φέρεται ένθεν και εκείθεν, προκειμένου να συντελέσει εις την κομματική επικράτησιν των εκμεταλλευτών του»¹³¹.

Μέσα σε αυτό το πολιτικό κλίμα εκφράστηκαν οι αρχικές ιδέες για τη συγκρότηση αμιγώς προσφυγικών κομμάτων. Οι πρόσφυγες αντιμετώπιζαν το εγχείρημα αυτό ως την «τρίτην κατάστασιν», δηλαδή μια εναλλακτική εκπροσώπηση ανεξάρτητη από τις δεσμεύσεις και τα προβλήματα που απέρρεαν από την ένταξη τους στο κόμμα των Φιλελευθέρων ή στο Λαϊκό Κόμμα. Με γνώμονα αυτό τον σκοπό ιδρύθηκαν αμιγώς προσφυγικά κόμματα, όπως ήταν το Κόμμα Αποκατάστασης Προσφύγων το 1924 και το Ριζοσπαστικό Κόμμα το 1926¹³².

Τα προβλήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι υπεύθυνοι αυτών των κομμάτων ήταν πολλά. Το μεγαλύτερο εξ αυτών, ήταν ο βενιζελισμός, που χαρακτήριζε τον προσφυγικό κόσμο. Οι πρόσφυγες ψήφισαν το κόμμα της βενιζελικής παράταξης με εντυπωσιακή συνέπεια. Αυτό λειτουργούσε αποτρεπτικά για κάθε άλλο

¹³¹ Κατσάπης, Κ. σ. 135

¹³² Κατσάπης, Κ. σ. 136

κόμμα που θα επιχειρούσε να στηριχτεί αποκλειστικά στην ψήφο τους. Προκειμένου να αποστρέψουν τον προσφυγικό κόσμο από τον Βενιζέλο και τις γενικότερες διχαστικές λογικές, οι υπεύθυνοι των προσφυγικών κομμάτων προσπάθησαν να επισημάνουν τον τρόπο εκμετάλλευσης των προσφύγων και την καλλιέργεια ανέφικτων προσδοκιών¹³³.

Πιο συγκεκριμένα, τα προσφυγικά κόμματα κατέβαλαν προσπάθεια ανάδειξης των παραλήψεων του Βενιζέλου στα ζητήματα της αποκατάστασης. Επίσης, κατηγορούσαν τη βενιζελική παράταξη ως υπεύθυνη για τα οικονομικά προβλήματα των προσφύγων και για την υπερβολική χρέωση τους. Τόνιζαν ότι περεταίρω εμπλοκή των προσφύγων στη διχαστική πολιτική δεν εξυπηρετούσε τα συμφέροντα τους. Ευαγγελίζονταν πως μόνο από τα προσφυγικά κόμματα μπορούσαν να προωθηθούν τα αιτήματα τους¹³⁴.

Συν τοις άλλοις, οι αρμόδιοι των προσφυγικών κομμάτων θεωρούσαν ότι η διάκριση γηγενών- προσφύγων ήταν δημιούργημα της βενιζελικής παράταξης, ώστε να καρπώνεται σε πολιτική υποστήριξη την ανάγκη των προσφύγων για προστασία από τους πολιτικά αντιβενιζελικούς γηγενείς. Με βάση αυτή την προσέγγιση, η προσπάθεια του Σοφούλη, στελέχους της βενιζελικής παράταξης, να ιδρύσει το «Φιλελεύθερον Προσφυγικόν Κόμμα» το 1926 ερμηνεύτηκε ως μια προσπάθεια διατήρησης της βενιζελικής επιρροής στους προσφυγικούς πληθυσμούς¹³⁵.

Τα προσφυγικά κόμματα δεν περιορίστηκαν να κερδίσουν μόνο την ψήφο των προσφύγων αλλά επιχείρησαν να προσεγγίσουν και τους γηγενείς με στόχο τη διεύρυνση της εκλογικής τους βάσης. Παρά αυτές τις προσπάθειες τους, τα εν λόγω κόμματα δεν κατάφεραν να κερδίσουν τέτοιο ποσοστό ώστε να αναδειχθούν σε αξιόλογη πολιτική δύναμη. Η αποτυχία αυτή οφείλεται εν μέρει στον τρόπο εγκατάστασης των προσφύγων, που είχε συντελεστεί με τρόπο τέτοιο που ευνοούσε τους Φιλελεύθερους. Βέβαια, χρειάζεται να σημειωθεί ότι αυτό υπήρξε μομφή των αντιβενιζελικών κομμάτων χωρίς όμως να σημαίνει ότι η εγκατάσταση των προσφύγων εσκεμμένα είχε οργανωθεί κατά το συγκεκριμένο τρόπο. Μόνο πέντε προσφυγικές κοινότητες, η Καλλιθέα, η Δράμα, η Καβάλα, τα Γιαννιτσά και οι Σέρρες, μπορούσαν να επιτύχουν αυτόνομη πολιτική παρουσία¹³⁶.

¹³³ Κατσάπης, Κ. σ. 135-136

¹³⁴ Κατσάπης, Κ. σ. 136-137

¹³⁵ Κατσάπης, Κ. σ. 136

¹³⁶ Κατσάπης, Κ. σ. 137-138

Συνοψίζοντας τους παράγοντες που εμπόδισαν την ανάδειξη των προσφυγικών κομμάτων μπορεί να συναχθεί πως ένας από αυτούς ήταν η απουσία από αυτά χαρισματικών ηγετών. Κοντά σε αυτό, είναι δυνατό να προστεθεί το γεγονός ότι οι πρόσφυγες ερχόμενοι στην Ελλάδα βρήκαν ένα συγκεκριμένο τρόπο οργάνωσης της πολιτικής ζωής, ο Εθνικός Διχασμός, η πολιτική και κοινωνική κρίση απέτρεπαν κάθε πολιτική πρωτοβουλία. Επιπροσθέτως, οι πρόσφυγες αντιμετώπιζαν την έλευση τους στην Ελλάδα ως προσωρινή μέχρι το 1930. Τέλος, αποτρεπτική της εντονότερης πολιτικής δράσης των προσφύγων στάθηκε η ανάγκη τους να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα προς το ζην, θέτοντας σε προτεραιότητα την εξεύρεση τρόπων επιβίωσης, η πολιτική δράση πέρασε σε δεύτερη θέση¹³⁷.

Η σημαντικότερη παράμετρος όμως φαίνεται να εντοπίζεται στην επιθυμία του προσφυγικού κόσμου να ενταχθεί στην ελληνική κοινωνία ως πολίτες ισότιμοι και όχι ως μια ομάδα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Το συμπέρασμα αυτό ευκόλως συνάγεται από τα λόγια ενός βουλευτή, από τους πλέον δραστήριους εκπροσώπους των προσφύγων, του Μιχαήλ Κύρκου, ο οποίος το 1926 τόνιζε χαρακτηριστικά ότι «και εάν ήτο δυνατή η σύσταση του προσφυγικού κόμματος θα έπρεπε να αποφευχθεί, ως εθνικώς και προσφυγικώς ασύμφορος καθώς είμεθα πρόσφυγες, αλλ' είμεθα κατά πρώτιστον λόγον μέλη του Ελληνικού συνόλου». Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα παραπάνω, παρατηρείται ότι η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων επηρεαζόταν από δυο αντίθετες και ταυτοχρόνως παραπληρωματικές ανάγκες, από τη μια πλευρά την ένταξη τους σε ευρύτερες ομάδες της ελληνικής κοινωνίας, όπως ήταν η παράταξη των βενιζελικών και από την άλλη, την ανάγκη προώθησης των προσφυγικών συμφερόντων μέσα από τους δικούς πολιτικούς και οργανώσεις¹³⁸.

Τα προσφυγικά κόμματα δεν ενίσχυσαν την παρουσία τους ούτε μετά το γεγονός της ακύρωσης της εκλογικής νίκης του Πατρίκιου στη Θεσσαλονίκη. Ενδεικτικό της πολιτικής κατάστασης είναι ότι στις εκλογές του 1926 το προσφυγικό κόμμα που συγκέντρωσε τις περισσότερες ψήφους ήταν το Φιλελεύθερον Προσφυγικόν Κόμμα, με ποσοστό 1,43%. Οι πρόσφυγες παρέμειναν προσκολλημένοι στη βενιζελική παράταξη, θεωρώντας τα εγχειρήματα των προσφυγικών κομμάτων είτε ότι είχαν ως αφετηρία προσωπικές φιλοδοξίες των ηγετών τους είτε ότι ήταν θνησιγενή. Εξάλλου, κάθε εκλογική αντιμετώπιση λάμβανε κάτι σαν μορφή δημοψηφίσματος κάτι

¹³⁷ Λιάκος, Α. σ. 166

¹³⁸ Λιάκος, Α. σ. 166

που δεν άφηνε στους πρόσφυγες περιθώρια να πειραματιστούν με άλλες επιλογές. Στις εκλογές του 1926 οι πρόσφυγες κλήθηκαν παρά την δυσαρέσκεια τους να στηρίξουν μαζικά με την ψήφο τους το «δημοκρατικό αγώνα» πράγμα που τελικά έπραξαν. Το ίδιο ακριβώς συνέβη και στις εκλογές του 1932 όταν μέσα σε κλίμα πόλωσης οι πρόσφυγες είχαν να επιλέξουν ανάμεσα στη μοναρχία ή την δημοκρατία¹³⁹.

Σημαντική κρίση εμφανίστηκε στις σχέσεις προσφύγων – βενιζελισμού από το 1929 και εξής, κατά τη διάρκεια της ελληνοτουρκικής προσέγγισης. Το γεγονός αυτό σήμαινε για τον μεγαλύτερο αριθμό προσφύγων την απογοήτευση των ελπίδων τους για επιστροφή στην πατρίδα. Επίσης, ο συμψηφισμός των περιουσιών των Ελλήνων ανταλλάξιμων με αυτές των Τούρκων αποτέλεσε βαρύ πλήγμα στα οικονομικά συμφέροντα των προσφύγων. Η όλη προσπάθεια της ελληνοτουρκικής προσέγγισης διαίρεσε τον προσφυγικό κόσμο σε αυτούς που παρέμειναν πιστοί στις επιλογές του Βενιζέλου και σε εκείνους, που συσπειρωμένοι στην Προσφυγική Οργάνωση Αμύνης Δικαιούχων Ανταλλάξιμων, στράφηκαν εναντίον του κατηγορώντας τον για προδοσία των συμφερόντων τους. Μάλιστα, η Π.Ο.Α.Δ.Α.¹⁴⁰ απείλησε ότι δεν θα συμμετείχε στις εκλογές του 1929. Εν τέλει, τα περισσότερα προσφυγικά σωματεία υποστήριξαν τον Βενιζέλο ως τη μόνη εφικτή λύση¹⁴¹.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της παγιωμένης υποστήριξης των βενιζελικών είναι το γεγονός ότι το 1930 η κυβέρνηση Βενιζέλου κατέθεσε για κύρωση στη Βουλή το Οικονομικό Σύμφωνο μεταξύ Τουρκίας – Ελλάδας. Η ένταση στις σχέσεις προσφύγων- βενιζελισμού αναζωπυρώθηκε και οι πρόσφυγες βουλευτές δήλωσαν δυσαρεστημένοι από την έκβαση των πραγμάτων. Σχεδίαζαν τη δημιουργία προσφυγικής ομάδας στο Κοινοβούλιο η οποία θα αποστασιοποιούνταν από την πολιτική του Βενιζέλου. Τέλος όμως κανείς δεν έδειξε πραγματική διάθεση αποδέσμευσης από την παράταξη του βενιζελισμού. Ο μόνος που εναντιώθηκε ήταν ο Τσιγδέμογλου, πρόεδρος της Π.Ο.Α.Δ.Α., ο οποίος δε βρήκε ανταπόκριση στους υπόλοιπους βουλευτές¹⁴².

¹³⁹ Κατσάπης, Κ. σ. 138

¹⁴⁰ Η Π.Ο.Α.Δ.Α. (Παμπροσφυγική Οργάνωση Αμύνης Δικαιούχων Ανταλλάξιμων) ιδρύθηκε το 1924 με σκοπό τη σύγκληση του πρώτου παμπροσφυγικού συνεδρίου το Δεκέμβριο του 1924. Αργότερα συμμετείχε ενεργά και στη σύγκληση του συνεδρίου του 1926. Από τις σημαντικές ενέργειες της οργάνωσης ήταν η προώθηση του ζητήματος κατάρτισης συμπληρωματικού μητρώο για τις προσφυγικές αποζημιώσεις. Η Π.Ο.Α.Δ.Α. διέθετε παραρτήματα σε πολλές επαρχιακές πόλεις.

¹⁴¹ Κατσάπης, Κ. σ. 138-139

¹⁴² Κατσάπης, Κ. σ. 139-140

Μπορεί, όμως, οι πρόσφυγες βουλευτές να επικύρωσαν τις κινήσεις του Βενιζέλου, εντούτοις η δυσαρέσκεια που δημιουργήθηκε ήταν μεγάλη και σε καμία περίπτωση η πολιτική του Βενιζέλου δεν ήταν σε θέση να τη μεταστρέψει. Η κατάρρευση των ελπίδων για την επιστροφή στη Μικρά Ασία και ο συμψηφισμός των ανταλλάξιμων περιουσιών επέφερε ουσιαστική ρήξη μεταξύ Βενιζέλου και προσφύγων. Η δυσαρέσκεια αυτή εκφράστηκε στις εκλογές του 1932, παρά τις διαβεβαιώσεις τους Βενιζέλου ότι η απώλεια της αποζημίωσης θα ισοσταθμιζόταν με την πλήρη αποκατάσταση των προσφύγων. Σε αυτές τις εκλογές, το κόμμα των Φιλελευθέρων κατέγραψε σημαντικότερη απώλεια ψήφων, κυρίως στους προσφυγικούς συνοικισμούς.

4.3. Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων της Μακεδονίας.

Μεγάλο μέρος των προσφύγων εγκαταστάθηκε στις περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης για λόγους που ήδη έχουν αναφερθεί. Η πολιτική κίνηση αυτών αποτυπώνεται σε ομιλία στη Βουλή του Μιχαήλ Κύρκου, πληρεξουσίου της Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με τον Κύρκο, το Σεπτέμβριο του 1923 πραγματοποιήθηκαν στη Θεσσαλονίκη τρία συνέδρια, το πανθρακικό, το παμμικρασιατικό και των Ποντίων. Σε αυτά συζητήθηκε το θέμα της πολιτικής κατεύθυνσης των προσφύγων και υποβλήθηκαν δυο προτάσεις. Η πρώτη πρότεινε τη συνολική στήριξη των προσφύγων στο κόμμα των Φιλελευθέρων ενώ η δεύτερη πρόβλεπε τη στήριξη των κομμάτων που ήταν φιλικά στην Επαναστατική Κυβέρνηση¹⁴³.

Η δεύτερη πρόταση άνηκε στον Κύρκο και διατυπώθηκε βάσει του συλλογισμού ότι μια αθρόα σύμπραξη των προσφύγων με το κόμμα των Φιλελευθέρων θα τους καθιστούσε δέσμιους στις κατά τόπους οργανώσεις του κόμματος. Επίσης, ορισμένοι επιφανείς και μορφωμένοι πρόσφυγες δήλωναν τη δυσαρέσκεια τους προς σημαίνοντα μέλη της βενιζελικής παράταξης αποδίδοντάς τους ευθύνες για την καταστροφή. Ο Κύρκος πίστευε ότι μετά την πρόταση του θα εκλέγονταν δημοκρατικοί πληρεξούσιοι από τη Μακεδονία που θα επισήμαιναν την αγανάκτηση που επικρατούσε τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό της Ελλάδας για την καταστροφή¹⁴⁴.

¹⁴³ Pentzopoulos, D. σ. 176

¹⁴⁴ Pentzopoulos, D. σ. 176

Η πρόταση του Κύρκου δεν έγινε αποδεκτή, μιας και περισσότεροι από εξήντα αντιπρόσωποι της Μακεδονίας και της Θράκης υποστήριξαν με σαφήνεια την αποκλειστική σύμπραξη με το βενιζελικό κόμμα. Παρόλα αυτά, στο Παμπροσφυγικό συνέδριο, τον Οκτώβριο του 1923, που συμμετείχαν εκπρόσωποι και από τα τρία προαναφερθέντα συνέδρια η παραπάνω πρόταση συγχωνεύτηκε με μια τροπολογία του Κύρκου που έδινε τη δυνατότητα ψήφισης και άλλων φιλικών προς την Επαναστατική Κυβέρνηση κομμάτων, εκτός του κόμματος των Ελευθεροφρόνων του Ιωάννη Μεταξά¹⁴⁵.

Οι πρόσφυγες της Μακεδονίας συχνά βρίσκονταν σε σύγκρουση με τους γηγενείς σχετικά με τη διανομή των μουσουλμανικών κτημάτων. Χαρακτηριστικά είναι τα επεισόδια στο Κιούπκιοϊ, την Πρώτη Σερρών, όταν γηγενείς γεωργοί πήγαν για να καλλιεργήσουν τα κτήματα τους σε περιοχή που είχε επιταχθεί για να δοθεί στους πρόσφυγες με αντάλλαγμα την καταβολή αποζημίωσης στους προηγούμενους ιδιοκτήτες τους. Εκδιώχθηκαν, όμως, από τους πρόσφυγες. Εν συνεχεία, οι ντόπιοι επιτέθηκαν στον προσφυγικό συνοικισμό της Νέας Μπάφρας καταστρέφοντας οικήματα και τραυματίζοντας τους πρόσφυγες, οι οποίοι κατέφυγαν στη Δράμα¹⁴⁶.

Ο αντιβενιζελικός Τύπος απέδωσε τη σύγκρουση στην πολιτική που ασκούσαν τα βενιζελικά κόμματα κατηγορώντας τα ότι χρησιμοποιούν τους πρόσφυγες για ψηφοθηρικούς σκοπούς, ότι η αποκατάσταση τους γινόταν εκ του προχείρου και χωρίς σχέδιο με αποτέλεσμα να προκαλεί έριδες με τους γηγενείς. Μάλιστα, υποστήριξαν ότι η υποσχθεύσα αποζημίωση δεν είχε καταβληθεί¹⁴⁷.

Το Κ.Κ.Ε. κατηγόρησε εξίσου και τις δυο παρατάξεις που προσπαθούσαν να στρέψουν τους πρόσφυγες εναντίον των γηγενών και όχι εναντίον της κυβέρνησης που παρουσίασε ολιγωρία κατά την αποκατάσταση των προσφύγων. Ζήτησε από τους πρόσφυγες να συστρατευτούν με τους γηγενείς εργάτες και αγρότες¹⁴⁸.

Το επεισόδιο αυτό προκάλεσε αναστάτωση στην πολιτική ζωή της χώρας αλλά εντούτοις οι πρόσφυγες παρέμειναν πιστοί στην βενιζελική κυβέρνηση. Οι πληρεξούσιοι τους κατηγόρησαν με δριμύ τρόπο τους Έλληνες της ΕΑΠ ενώ ήταν ήπιοι στην απόδοση ευθυνών προς την κυβέρνηση¹⁴⁹.

¹⁴⁵ Pentzopoulos, D. σ. 176

¹⁴⁶ Ελεύθερον Βήμα. Σάββατο 8 Νοεμβρίου 1924. Αρ. φ. 975. σ. 5.

¹⁴⁷ Καθημερινή. Παρασκευή 7 Νοεμβρίου 1924. Αρ. φ. 1288. σ. 1

¹⁴⁸ Ριζοσπάστης. Σάββατο 8 Νοεμβρίου 1924 Αρ. φ. 2609. σ. 1

¹⁴⁹ Ελεύθερον Βήμα. Δευτέρα 24 Νοεμβρίου 1924. Αρ. φ. 991. σ. 4

Μετά το δημοψήφισμά του 1924 σχετικά με το πολιτειακό ζήτημα και τη νίκη των δημοκρατικών στην οποία συντέλεσαν και οι ψήφοι των προσφύγων σημειώθηκε η πρώτη αντιπολιτευτική κίνηση των προσφύγων βουλευτών των Φιλελευθέρων προς την Κυβέρνηση του Παπαναστασίου. Ο πληρεξούσιος Έβρου, Εξηντάρης, εξέφρασε την άποψη ότι οι κυβερνήσεις το μόνο που κάνουν είναι κατά τις προγραμματικές τους δηλώσεις να εκφράζουν τη συμπαράσταση τους στον προσφυγικό κόσμο. Πρότεινε, μάλιστα, την οργάνωση όλων των προσφύγων βουλευτών σε ανεξάρτητη προσφυγική ομάδα¹⁵⁰.

Γεγονός σταθμός στην πολιτική πορεία των προσφύγων της Μακεδονίας αποτέλεσε το προσφυγικό Συλλαλητήριο στη Θεσσαλονίκη τον Απρίλιο του 1925. Θεωρήθηκε μια διαφορετική πολιτική έκφραση των προσφύγων που σηματοδοτούσε μια πιο δυναμική διεκδίκηση των αιτημάτων τους. Οι πρόσφυγες διαμαρτύρονταν για την πολιτική των πληρεξουσίων τους και της κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου. Είναι αξιοσημείωτο ότι στην εκτελεστική επιτροπή συμμετείχε και ο Μηνάς Πατρίκιος, που αργότερα εκλέχθηκε δήμαρχος Θεσσαλονίκης και απομακρύνθηκε από τη θέση με την παρέμβαση του Πάγκαλου. Ο παράγοντας που οδήγησε τον προσφυγικό κόσμο στο συλλαλητήριο υπήρξε το κλίμα δυσαρέσκειας λόγω της στασιμότητας και της αναποτελεσματικότητας σχετικά με τα προσφυγικά ζητήματα¹⁵¹.

Η πραγματοποίηση του συλλαλητηρίου, συν τοις άλλοις, αποδίδεται και στην διάδοση της κομμουνιστική ιδεολογίας μεταξύ των προσφύγων κυρίως της Καβάλας και της Δράμας που εργάζονταν στα καπνεργοστάσια της περιοχής. Μεταξύ των προσφυγικών ομάδων αυτοί που ήταν πιο δεκτικοί στην επιρροή του Κ.Κ.Ε. ήταν οι προερχόμενοι από τον Καύκασο, τον Πόντο και την Αρμενία και λιγότερο οι Μικρασιάτες. Το Κ.Κ.Ε. δε διαχώριζε τους κατοίκους της περιοχής σε πρόσφυγες και γηγενείς αλλά ανάλογα με την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκαν κρίνοντας ότι τα συμφέροντα των ντόπιων εργατών και αγροτών συνάδουν με αυτά των αντίστοιχων προσφύγων¹⁵².

Το ίδιο χρονικό διάστημα διεξήχθη στη Θεσσαλονίκη το δεύτερο Παμπροσφυγικό συνέδριο με τη συμμετοχή των προσφύγων πληρεξουσίων, των μελών της προσφυγικής συνομοσπονδίας Μακεδονίας και της προσφυγικής συνομοσπονδίας Παλαιάς Ελλάδας και Νήσων. Τα θέματα που αναλύθηκαν αφορούσαν τη διάθεση των

¹⁵⁰ Ελεύθερον Βήμα. Τετάρτη 30 Απριλίου 1924. Αρ. φ. 784. σ. 1

¹⁵¹ Ελεύθερον Βήμα. Δευτέρα 6 Απριλίου 1925. Αρ. φ. 1113. σ. 5

¹⁵² Ριζοσπάστης. Πέμπτη 9 Απριλίου 1925. Αρ. φ. 2759. σ. 4

μουσουλμανικών κτημάτων, την αγροτική και αστική αποκατάσταση και την ίδρυση της Προσφυγικής Τράπεζας. Επίσης, κρίθηκε ως αναποτελεσματική η πολιτική των προσφύγων που εξελέγησαν βουλευτές κατά τις εκλογές του 1923, κατηγορήθηκαν ότι δεν επέλυσαν τα προβλήματα και αδράνησαν λόγω της κομματικής προσκόλλησης στη βενιζελική παράταξη¹⁵³.

Το συνέδριο ολοκληρώθηκε με την διαμόρφωση δυο στάσεων. Η μια κατηγόρησε τους πρόσφυγες πληρεξουσίου ότι διαχωρίστηκαν κομματικά βλάπτοντας έτσι το προσφυγικό ζήτημα. Κατηγόρησε ακόμη τις προσφυγικές οργανώσεις που συντηρούσαν τους κομματικούς διαχωρισμούς, και όλους τους κυβερνητικούς σχηματισμούς της περιόδου 1923-1925 που θεωρήθηκε ότι εκμεταλλεύτηκαν το προσφυγικό ζήτημα για κομματικά οφέλη. Η άλλη θέση άσκησε δριμεία κριτική στην κυβέρνηση του Μιχαλακόπουλου αλλά υποστήριξε αυτή του Παπαναστασίου, επιπλέον διατυπώθηκε η αναγκαιότητα εκλογής μιας μικρής βουλής προσφύγων χωρίς κομματικούς διαχωρισμούς που θα έδινε ώθηση στη στασιμότητα των προσφυγικών προβλημάτων¹⁵⁴.

Σημαντικό γεγονός στην πολιτική ιστορία των προσφύγων της Μακεδονίας ήταν η εκλογή ως Δημάρχου του Μηνά Πατρίκιου τον Οκτώβριο του 1925, η ακύρωση της από τον Πάγκαλο και η επανεκλογή του στις επαναληπτικές εκλογές του Δεκεμβρίου. Η ακύρωση της εκλογής και οι δηλώσεις του Πάγκαλου πως οι πρόσφυγες της Θεσσαλονίκης δεν έπρεπε να εκλέξουν δήμαρχο δείχνοντας σεβασμό στους γηγενείς και εξασφαλίζοντας το δικό τους συμφέρον ερμηνεύτηκαν ως αντιπροσφυγικές¹⁵⁵.

Πριν τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1926, η προσφυγική ψήφος κρίνεται αβέβαιη. Οι Φιλελεύθεροι ανησύχησαν από την ίδρυση των προσφυγικών κομμάτων που μεσολάβησαν αλλά κυρίως από την απειλούμενη αποχή των προσφύγων λόγω της μη καταβολής των αποζημιώσεων. Προκειμένου να αντιμετωπισθεί αυτός ο σκόπελος, οι Φιλελεύθεροι υποσχέθηκαν ότι η έναρξη της διαδικασίας καταβολής των αποζημιώσεων θα πραγματοποιούνταν την 1^η Νοεμβρίου του 1926. Πράγματι, συστάθηκε επιτροπή για την κατάρτιση του μητρώου των ανταλλάξιμων και οι αρχηγοί των Φιλελευθέρων συνδυασμών, ο Καφαντάρης και ο Μιχαλακόπουλος σε

¹⁵³ Ελεύθερον Βήμα. Δευτέρα 13 Απριλίου 1925. Αρ. φ. 1120. σ. 5

¹⁵⁴ Ελεύθερον Βήμα. Παρασκευή 17 Απριλίου 1925. Αρ. φ. 1124. σ. 5

¹⁵⁵ Ελεύθερον Βήμα. Δευτέρα 9 Νοεμβρίου 1925. Αρ. φ. 1327. σ. 1

συνεννόηση με το διοικητή της Εθνικής Τράπεζας μεριμνούσαν έτσι ώστε η παράδοση των ομολογιών να λάβει χώρα πριν την εκλογική αναμέτρηση¹⁵⁶.

Στη Θεσσαλονίκη, αρχικά, οι πρόσφυγες τάχθηκαν υπέρ της υποστήριξης των αμιγώς προσφυγικών κομμάτων. Η καταβολή, όμως, των πρώτων αποζημιώσεων μετέβαλλε την στάση τους. Επιπλέον, υποψήφιοι των Φιλελευθέρων ήταν ο Ιασονίδης και ο Κύρκος, πρόσωπα με μεγάλη επιρροή στους πρόσφυγες και οι οποίοι, μάλιστα, υπερψηφίστηκαν στις εκλογές. Ταυτόχρονα, κατά την προεκλογική περίοδο στους προσφυγικούς συνοικισμούς της συμπρωτεύουσας επιχειρήθηκε προσπάθεια προσέλκυσης από τον κομμουνιστικό συνδυασμό «εργάτες, αγρότες και πρόσφυγες»¹⁵⁷.

Τα αποτελέσματα των εκλογών έδωσαν μια μικρή υπεροχή στους Φιλελεύθερους. Η νίκη των Φιλελευθέρων σε πανελλαδικό επίπεδο θεωρήθηκε προϊόν πίεσης των προσφύγων τόσο από την αντιβενιζελική παράταξη όσο και από το Κομμουνιστικό Κόμμα και αποδόθηκε στην εσπευσμένη καταβολή των αποζημιώσεων. Στη Θεσσαλονίκη, μεταξύ των προσφύγων υποψηφίων πρώτος εκλέχθηκε ο Ιασονίδης της Ένωσης Φιλελευθέρων ενώ τα προσφυγικά κόμματα δεν κέρδισαν μεγάλα ποσοστά¹⁵⁸.

Κατόπιν των εκλογών, ακολούθησαν διεργασίες σχηματισμού οικουμενικής κυβέρνησης. Η στάση των προσφύγων βουλευτών των Φιλελευθέρων σε αυτή τη διαδικασία αποτυπώνεται στο τηλεγράφημα των προσφύγων βουλευτών της Θεσσαλονίκης προς τον Καφαντάρη. Σε αυτό τονίζεται η πίστη τους στη βενιζελική παράταξη και η διαβεβαίωση ότι δεν επρόκειτο να συστήσουν ξεχωριστή πολιτική ομάδα. Επίσης, υπογράμμιζαν την καταπολέμηση τέτοιων ομάδων κατά την προεκλογική περίοδο έχοντας ως στόχο τη συγκρότηση κυβέρνησης που θα εξασφάλιζε την ομαλότητα στην πολιτική ζωή έτσι ώστε να επιτευχθεί η επίλυση των προσφυγικών προβλημάτων¹⁵⁹.

Από την εκλογική αναμέτρηση του Νοεμβρίου του 1926 έως αυτή του Αυγούστου του 1928 η πολιτική ζωή της χώρας χαρακτηρίστηκε από πολιτική αστάθεια και εναλλαγή κυβερνήσεων. Ο προσφυγικός κόσμος εξακολουθούσε να είναι δυσαρεστημένος με την αδράνεια στην καταβολή των αποζημιώσεων. Το αποτέλεσμα

¹⁵⁶ Ελεύθερον Βήμα. Σάββατο 16 Οκτωβρίου 1926. Αρ. φ. 1646. σ. 1

¹⁵⁷ Πρωία. Παρασκευή 1 Οκτωβρίου 1926. Αρ. φ. 328. σ. 2

¹⁵⁸ Δαφνής, Γ. σ. 138

¹⁵⁹ Ελεύθερον Βήμα. Τρίτη 16 Νοεμβρίου 1926. Αρ. φ. 1659. σ. 4

της δύσκολης αυτής πολιτικής συγκυρίας ήταν η επανεμφάνιση του Βενιζέλου στην ενεργό πολιτική δράση και η συμμετοχή του στις εκλογές του 1928.

Η επάνοδος του Βενιζέλου χαιρετίστηκε θετικά από τους πρόσφυγες ανά την Ελλάδα. Στη Θεσσαλονίκη, έτυχε θερμής υποδοχής στους συνοικισμούς της Καλαμαριάς και της Τούμπας. Είναι ενδεικτικό το μήνυμα των επιγραφών «ως ευ παρέστης σωτήρ ελευθερωτά». Στην περιοδεία του στη Μακεδονία συνοδευόταν από δυο πρόσφυγες βουλευτές, τον Ιασονίδη και τον Εμμανουηλίδη. Ο ίδιος στην ομιλία του υποσχέθηκε την ολοκλήρωση της γεωργικής και αστικής αποκατάστασης. Συνέπεια της επιστροφής του Βενιζέλου υπήρξε η αποχή των προσφυγικών κομμάτων από την εκλογική διαδικασία¹⁶⁰.

Η εκλογική αναμέτρηση ανέδειξε νικητή το κόμμα των Φιλελευθέρων. Μεταξύ των γηγενών επανεκλέχτηκαν και πρόσφυγες βουλευτές. Το αποτέλεσμα των εκλογών για τον προσφυγικό τύπο εκλήφθηκε ως πολιτική συμφιλίωση γηγενών και προσφύγων αφού το ποσοστό που έλαβαν οι Φιλελεύθεροι από τους γηγενείς ήταν αξιόλογο. Παρόλα αυτά, οι προσφυγικοί συνοικισμοί σχεδόν σύσσωμοι υποστήριξαν τον Βενιζέλο¹⁶¹.

Στην ομιλία του, όμως, κατά την έναρξη της νέας Βουλής ο Βενιζέλος ανακοίνωσε τη μείωση των αποζημιώσεων προς τους πρόσφυγες προκαλώντας την αντίδραση τους και την κατάθεση προτάσεων διαμαρτυρίας. Αξιοσημείωτη είναι η παραδοχή του Βενιζέλου ότι η Ελλάδα δεν υποχρεούνταν να καταβάλλει αποζημίωση στους πρόσφυγες ίση με τις περιουσίες που εγκατέλειψαν στην Τουρκία. Είναι χαρακτηριστική η απάντηση του Βενιζέλου σε προσφυγική επιτροπή στην οποία τόνιζε ότι η συνθήκη της Λωζάννης δεν προέβλεπε την αποζημίωση με το αντίτιμο της περιουσίας στη Μικρά Ασία και συμπλήρωσε ότι ήδη έχουν διατεθεί μεγάλα ποσά για την προσφυγική αποκατάσταση φορολογώντας τους γηγενείς¹⁶².

Η απάντηση του Βενιζέλου προκάλεσε την οργή των προσφυγικών οργανώσεων και της Π.Ο.Α.Δ.Α. που απέστειλε τηλεγραφήματα στις εφημερίδες της Θεσσαλονίκης και στις οργανώσεις της πόλης ζητώντας τον συντονισμό του αγώνα εναντίον των κυβερνητικών αποφάσεων και τη δραστηριοποίηση εν όψει της επίσκεψης του πρωθυπουργού. Το αποτέλεσμα ήταν η σύνταξη ενός υπομνήματος από

¹⁶⁰ Ελεύθερον Βήμα. Δευτέρα 23 Ιουλίου 1928. Αρ. φ. 2261. σ. 6

¹⁶¹ Προσφυγικός Κόσμος. Κυριακή 26 Αυγούστου 1928. Αρ. φ. 63. σ. 1

¹⁶² Ελεύθερον Βήμα. Τετάρτη 27 Μαρτίου 1929. Αρ. φ. 2503. σ. 6

την επιτροπή του Ε' Παμπροσφυγικού συνεδρίου και η απόδοση του στο Βενιζέλο, που περιείχε τη δυσαρέσκεια των προσφύγων και εξέφραζε τα αιτήματα τους¹⁶³.

Πράξη διαμαρτυρίας της επιτροπής του Ε' Παμπροσφυγικού συνεδρίου της Θεσσαλονίκης ήταν η αποστολή τηλεγραφήματος στη συγκέντρωση των προσφυγικών οργανώσεων που πραγματοποιήθηκε στο θέατρο «Ολυμπία» στην Αθήνα. Η επιτροπή τασσόταν υπέρ του αγώνα και ασπαζόταν την αποχή από τις επερχόμενες γερουσιαστικές εκλογές του 1929. Εναντίοι στην αποχή στάθηκαν ορισμένοι πρόσφυγες βουλευτές που τη θεωρούσαν εμπόδιο στην επίλυση των προσφυγικών προβλημάτων και προέκριναν την ανεξάρτητη πολιτική εκπροσώπηση των προσφύγων¹⁶⁴.

Τα αποτελέσματα των γερουσιαστικών εκλογών ήταν υπέρ του κόμματος των Φιλελευθέρων. Η Ανώτατη Επιτροπή Προσφύγων έκρινε ως «ενθουσιαστικά» τα αποτελέσματα της αποχής, αν και δεν ήταν τα αναμενόμενα. Επισήμανε ότι απείχαν οι διανοούμενοι πρόσφυγες ενώ ο υπόλοιπος προσφυγικός κόσμος προσήλθε στις κάλπες υπό την πίεση των κόμματος των Φιλελευθέρων και προσφύγων βουλευτών¹⁶⁵. Σε ανάλογο ύφος η επιτροπή του Ε' Παμπροσφυγικού συνεδρίου της Θεσσαλονίκης εκτιμούσε την αποχή στην εκεί περιφέρεια σε ποσοστό 36%, αποδεικνύοντας την συμπόρευση του προσφυγικού κόσμου με τα συνθήματα του αντικυβερνητικού αγώνα της επιτροπής¹⁶⁶.

Οι πρόσφυγες γερουσιαστές συνεργάστηκαν με τους πρόσφυγες βουλευτές για την επίλυση των εκκρεμών ζητημάτων. Στο συνέδριο που έλαβε χώρα στη Θεσσαλονίκη τον Οκτώβριο του 1929 εξετάστηκαν εκ νέου τα προσφυγικά ζητήματα, όπως οι αποζημιώσεις και η στέγαση. Οι αποφάσεις ανακοινώθηκαν στον πρωθυπουργό και σε αυτές βασίστηκαν οι μετέπειτα ενέργειες της κυβέρνησης. Οι προσφυγικές εφημερίδες έκριναν ως σημαντική τη συνεισφορά του συνεδρίου συμφωνώντας με τις διατυπωθείσες προτάσεις παρόλο που αρχικά αντιμετώπισαν με δυσαρέσκεια το γεγονός ότι απαγορεύτηκε από το συνέδριο η παρουσία δημοσιογράφων και βουλευτών της αντιπολίτευσης¹⁶⁷.

Επόμενη εκλογική αναμέτρηση που αποτυπώνει τις πολιτικές ζυμώσεις στον προσφυγικό χώρο ήταν οι δημοτικές εκλογές του 1929. Κατά την προεκλογική

¹⁶³ Πρωία. Πέμπτη 11 Απριλίου 1929. Αρ. φ. 1194. σ. 4

¹⁶⁴ Πρωία. Τετάρτη 17 Απριλίου 1929. Αρ. φ. 1200. σ. 4

¹⁶⁵ Πρωία. Τρίτη 23 Απριλίου 1929. Αρ. φ. 1206. σ. 4

¹⁶⁶ Πρωία. Παρασκευή 3 Μαΐου 1929. Αρ. φ. 1216. σ. 4

¹⁶⁷ Προσφυγικός Κόσμος. Κυριακή 27 Οκτωβρίου 1929. Αρ. φ. 124. σ. 1

περίοδο, το ενδιαφέρον των προσφύγων για τις εκλογές υποβαθμίστηκε καθώς καλλιεργήθηκε η πεποίθηση ότι αφορούσαν τις πόλεις και όχι τους προσφυγικούς συνοικισμούς και ότι χρειαζόταν διοικητική αυτονομία των προσφύγων¹⁶⁸.

Στη Θεσσαλονίκη ο υποψήφιος του Λαϊκού Κόμματος, Νικόλαος Μάνος κέρδισε την πλειοψηφία των ψήφων αλλά δεν συγκέντρωσε τη βάση με αποτέλεσμα την επανάληψη των εκλογών. Υποψήφιος από τη μεριά του κόμματος των Φιλελευθέρων ήταν ο Αρτζόγλου, προσφυγικής καταγωγής. Οι Φιλελεύθεροι έκριναν ότι στην Θεσσαλονίκη θα ήταν σύμφωρο να θέσει υποψηφιότητα, ένας πρόσφυγας χωρίς πολιτικό παρελθόν που θα έχαιρε της εκτίμησης του πολιτικού κόσμου. Δεν επιτεύχθηκε αυτή η προσδοκία και ως εκ τούτου υποψήφιος τέθηκε ο Αρτζόγλου, ο οποίος ήταν με προσφυγικής καταγωγής αλλά είχε εμπλακεί και προγενέστερα στην πολιτική ζωή¹⁶⁹.

Ο Πατρίκιος δεν υποστηρίχθηκε από τους Φιλελευθέρους ώστε να επανεκλεγεί γιατί μετά την ακύρωση της εκλογής του από τον Πάγκαλο, προσπάθησε να τον προσεγγίσει ώστε να μην χάσει το δημαρχικό αξίωμα. Επίσης, κατηγορήθηκε για οικονομικές ατασθαλίες κατά τη διαχείριση των οικονομικών του δήμου. Τέθηκε, βέβαια, υποψήφιος στις εκλογές του 1929 με τη στήριξη του κόμματος του Παπαναστασίου¹⁷⁰.

Κατά τις επαναληπτικές εκλογές στη Θεσσαλονίκη, το Σεπτέμβριο του 1929, ο Μάνος, που ήταν αντιβενιζελικός υποψήφιος εξελέγη δήμαρχος. Το γεγονός αυτό αποδόθηκε από τους βενιζελικούς στην μεγάλη ηλικία και την προσφυγική καταγωγή του Αρτζόγλου, ερμηνεύοντας ότι οι γηγενείς Θεσσαλονικείς δεν επιθυμούσαν πρόσφυγα δήμαρχο, γεγονός που αποτέλεσε αιτία διαρροής προς την αντιβενιζελική παράταξη¹⁷¹. Οι αντιβενιζελικοί και οι πρόσφυγες απέδωσαν αυτή την εξέλιξη στην απογοήτευση τους από το βενιζελικό κόμμα¹⁷².

Στη συμπρωτεύουσα διενεργήθηκαν πρόωρες δημοτικές εκλογές το 1930, μετά την παραίτηση του Μάνου. Και στα αποτελέσματα αυτών, έγινε φανερή η απομάκρυνση του προσφυγικού κόσμου από τη βενιζελική παράταξη. Υποψήφιος των Φιλελευθέρων τέθηκε ο γερουσιαστής Βαμβακάς. Υποψηφιότητα έθεσε και ο Πατρίκιος. Σύμφωνα με τα εκλογικά αποτελέσματα, νικητής αναδείχθηκε ο Βαμβακάς

¹⁶⁸ Προσφυγικός Κόσμος. Κυριακή 30 Ιουνίου 1929. Αρ. φ. 107. σ. 1-2

¹⁶⁹ Ελεύθερον Βήμα. Παρασκευή 31 Μαΐου 1929. Αρ. φ. 2566. σ. 3

¹⁷⁰ Ελεύθερον Βήμα. Παρασκευή 31 Μαΐου 1929. Αρ. φ. 2566. σ. 6

¹⁷¹ Ελεύθερον Βήμα. Τετάρτη 2 Οκτωβρίου 1929. Αρ. φ. 2688. σ. 1

¹⁷² Προσφυγικός Κόσμος. Κυριακή 6 Οκτωβρίου 1929. Αρ. φ. 121. σ. 3

ενώ ο Πατρίκιος βρέθηκε στην τρίτη θέση συγκεντρώνοντας την πλειοψηφία των προσφυγικών ψήφων. Η κίνηση αυτή των προσφύγων ερμηνεύτηκε ως εναντίωση στο βενιζελικό κόμμα, καθώς οι πρόσφυγες της πόλης δεν υπάκουσαν στην πρόταση του κόμματος των Φιλελευθέρων και επέλεξαν έναν υποψήφιο που θεωρούσαν ότι προέρχεται από αυτούς παρά τις όποιες κατηγορίες είχε δεχθεί παλαιότερα¹⁷³.

Δεδομένης της παραίτησης του Βαμβακά από το αξίωμα του Γερουσιαστή ώστε να τεθεί υποψήφιος Δήμαρχος, παρέστη ανάγκη εκλογικής αναμέτρησης στην Θεσσαλονίκη για την ανάδειξη του αντικαταστάτη του. Υποψήφιος από το Λαϊκό Κόμμα ορίστηκε ο Φίλιππος Δραγούμης, αδερφός του Ίωνα και γιός του Στέφανου, οι ιδιότητες αυτές συνιστούσαν σημαντικό πλεονέκτημα. Ο αντιβενιζελικός υποψήφιος έλαβε την υποστήριξη της Πολιτικής Οργάνωσης Προσφύγων Θεσσαλονίκης¹⁷⁴.

Κατά την προεκλογική διαδικασία, το Λαϊκό κόμμα επέκρινε το χειρισμό της βενιζελικής κυβέρνησης σχετικά με τα προσφυγικά ζητήματα τονίζοντας τις συνέπειες από το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας¹⁷⁵. Από την άλλη πλευρά, το κόμμα των Φιλελευθέρων ενίσχυσε τον υποψήφιο του, Αρτζόγλου. Στην ομιλία που εκφωνήθηκε πριν τις εκλογές δεν έγινε ειδική αναφορά στους πρόσφυγες, αναφέρθηκε μόνο η θετική αποτίμηση του ελληνοτουρκικού συμφώνου, μάλιστα η υποστήριξη του Βενιζέλου θα τον ενίσχυε στις διαπραγματεύσεις του με τον Κεμάλ¹⁷⁶.

Τελικά, την εκλογή έλαβε ο βενιζελικός υποψήφιος με ποσοστό 37,5%. Το κόμμα των Φιλελευθέρων είχε απολέσει την προηγούμενη υπεροχή του, αν αναλογιστεί κανείς ότι στις εκλογές του 1929 είχε συγκεντρώσει ποσοστό 68,67%¹⁷⁷.

Η όξυνση στις σχέσεις Βενιζέλου – προσφύγων επήλθε με την υπογραφή του ελληνοτουρκικού συμφώνου φιλίας στην Άγκυρα τον Ιούνιο του 1930. Μεταξύ άλλων οριζόταν ότι κάθε ανταλλάξιμος θα αποζημιωνόταν με βάση το ποσό της εγκαταλειφθείσας στην Ελλάδα μουσουλμανικής περιουσίας. Το σύμφωνο προκάλεσε την οργή και απογοήτευση σύσσωμου του προσφυγικού κόσμου και επέφερε την οριστική ρήξη με τον Βενιζέλο. Εκδηλώσεις διαμαρτυρίας των προσφύγων οργανώθηκαν σε όλες τις πόλεις. Στη Θεσσαλονίκη συστάθηκε η Ανώτατη Εκτελεστική Επιτροπή Προσφυγικού Αγώνος με εκπρόσωπο τον Κύρκο. Στη συγκέντρωση της Αθήνας επισημάνθηκε η άρση της εμπιστοσύνης των προσφύγων

¹⁷³ Καθημερινή. Πέμπτη 18 Δεκεμβρίου 1930. Αρ. φ. 3166. σ. 1

¹⁷⁴ Καθημερινή. Κυριακή 25 Ιανουαρίου 1931. Αρ. φ. 3203. σ. 7

¹⁷⁵ Καθημερινή. Δευτέρα 2 Φεβρουαρίου 1931. Αρ. φ. 3211. σ. 6

¹⁷⁶ Ελεύθερον Βήμα. Παρασκευή 6 Φεβρουαρίου 1931. Αρ. φ. 3170. σ. 3

¹⁷⁷ Δαφνής, Γ. σ. 46

στην κυβέρνηση, ζητήθηκε η παραίτηση της, κατακρίθηκαν οι πρόσφυγες βουλευτές για την μετριοπαθή στάση τους και απαιτήθηκε η αποχώρηση τους από το βενιζελικό κόμμα¹⁷⁸.

Συνοπτικά, μπορεί να συναχθεί το συμπέρασμα ότι η υπογραφή του ελληνοτουρκικού συμφώνου επαύξησε τη δυσαρέσκεια των προσφύγων προς τη βενιζελική παράταξη στρέφοντας ένα μέρος τους σε άλλες πολιτικές κατευθύνσεις και συμβάλλοντας στην εκλογική ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές του 1932. Οι πρόσφυγες που οργάνωσαν τις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας στράφηκαν στο Λαϊκό Κόμμα. Απεναντίας εν αντιθέσει με τους πρόσφυγες βουλευτές των Φιλελευθέρων που παρέμειναν πιστοί στο κόμμα τους δυσαρεστώντας των προσφυγικό κόσμο¹⁷⁹.

Στις εκλογές του 1932, η προσφυγική ψήφος κρίθηκε σημαντική και για τα δυο μεγάλα κόμματα και καταβλήθηκε προσπάθεια απόσπαση της. Ο Βενιζέλος πραγματοποίησε περιοδεία στη Δυτική Μακεδονία τονίζοντας τις προσπάθειες της κυβέρνησης για την ολοκλήρωση της αποκατάστασης, εξήρε τη σημασία των προσφύγων στην αναδημιουργία του ελληνικού κράτους και τους υπενθύμισε την πολιτική συνεισφορά του κατά την περίοδο 1919-1920. Είναι αξιοσημείωτο ότι ένα μεγάλο μέρος των προσφύγων προσέφερε τη στήριξη του στο Βενιζέλο, παρόλο που απογοήτευσε τις προθέσεις τους για επιστροφή στα πάτρια εδάφη, διασαφηνίζοντας ότι δεν τίθετο ζήτημα πολέμου με την Τουρκία¹⁸⁰.

Ο «Προσφυγικός Κόσμος» τάχθηκε με το κόμμα του Καφαντάρη, στο οποίο υποψήφιος ήταν και ο Κύρκος, και παρακινούσε τους πρόσφυγες να στραφούν σε αυτό υπενθυμίζοντας τους τις ενέργειες της Κυβέρνησης Βενιζέλου. Επίσης, καθησύχαζαν του πρόσφυγες ότι καταψηφίζοντας τους Φιλελεύθερους δεν ενδυναμώνουν τα φιλομοναρχικά κόμματα καθώς και τα μικρά δημοκρατικά κόμματα έχουν δύναμη στη Βουλή χάριν του αναλογικού συστήματος¹⁸¹. Τα αποτελέσματα των εκλογών όμως απέδειξαν για ακόμη μια φορά ότι η πλειοψηφία των προσφύγων παρά τη δυσαρέσκεια και τις διαρροές προς άλλες κομματικές κατευθύνσεις παρέμενε πίστη στη βενιζελική παράταξη¹⁸².

Βάσει των αποτελεσμάτων κανένα κόμμα δε διέθετε την πλειοψηφία ώστε να σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση. Έτσι δημιουργήθηκε κυβέρνηση συνασπισμού

¹⁷⁸ Δαφνής, Γ. σ. 50

¹⁷⁹ Δαφνής, Γ. σ. 51

¹⁸⁰ Ελεύθερον Βήμα. Κυριακή 28 Αυγούστου 1932. Αρ. φ. 3724. σ. 1

¹⁸¹ Προσφυγικός Κόσμος. Κυριακή 18 Σεπτεμβρίου 1932. Αρ. φ. 194. σ. 1

¹⁸² Δαφνής, Γ. σ. 53

του Λαϊκού Κόμματος, των Ελευθεροφρόνων, του κόμματος του Κονδύλη και του Χατζηκυριάκου με πρωθυπουργό τον Τσαλδάρη. Η κυβέρνηση αυτή παραιτήθηκε τον Ιανουάριο του 1933 και συστάθηκε νέα με πρωθυπουργό το Βενιζέλο και τη συμμετοχή άλλων δημοκρατικών κομμάτων. Η νέα Κυβέρνηση διαλύθηκε άμεσα και προκηρύχθηκαν εκ νέου εκλογές για το 1933¹⁸³.

Για ακόμη μια φορά η προσφυγική ψήφος διεκδικήθηκε από τις δυο μεγάλες παρατάξεις, οι οποίες ξεκίνησαν από τη Μακεδονία την προεκλογική τους εκστρατεία. Στην περιοχή, η κατάσταση των αγροτών ήταν τραγική εξαιτίας της οικονομικής κρίσης του 1929 και της κρίσης στην καπνοκαλλιέργεια. Οι αστοί πρόσφυγες μαστίζονταν από την ανεργία. Συλλήβδην, ο προσφυγικός κόσμος της βόρειας Ελλάδα ήταν απογοητευμένος από τη μείωση των αποζημιώσεων και το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας. Από την άλλη πλευρά, κατά τη σύντομη διακυβέρνηση του Λαϊκού κόμματος αποδείχθηκε ότι αυτή η παράταξη δεν αντιμετωπίζει εχθρικά τους πρόσφυγες, ούτε σχεδιάζει διώξεις εις βάρος τους, απεναντίας κατά τη διάρκεια της θητείας της προσπάθησε να του προσεγγίσει¹⁸⁴.

Ένας ακόμη λόγος που μετέβαλε τη στάση των προσφύγων της Μακεδονίας προς το Λαϊκό κόμμα ήταν η σύμπραξη του Κονδύλη με αυτό. Γενικά, ο Κονδύλης επηρέαζε τους πρόσφυγες της περιοχής όπως φαίνεται από την εκλογή του δικού του αντιπροσώπου στη διοίκηση του Κεντρικού Συλλόγου Ποντίων Θεσσαλονίκης. Στις εκλογές του συλλόγου οι υποψήφιοι του Κονδύλη ήταν στο ίδιο ψηφοδέλτιο με αυτούς του Λαϊκού κόμματος. Επίσης, στην ομιλία του Κονδύλη προς τους πρόσφυγες τους διαβεβαίωσε ότι οι υποσχέσεις του Τσαλδάρη για την ολοκλήρωση της αποκατάστασης θα πραγματοποιηθούν¹⁸⁵.

Παράλληλα, κατά την περιοδεία του ίδιου του Τσαλδάρη στη Μακεδονία, δεν ήταν λίγοι οι πρόσφυγες που δήλωσαν τη δυσαρέσκεια τους προς το Βενιζέλο. Στην ομιλία του στη Θεσσαλονίκη επιβεβαίωσε την υπόσχεση για την επιστροφή του 25% των αποζημιώσεων που είχε παρακρατηθεί. Μάλιστα, το ποσοστό αυτό έγινε σύνθημα¹⁸⁶. Η αδυναμία πραγματοποίησης αυτής της υπόσχεσης ήταν το βασικό σημείο της ρητορικής του κόμματος των Φιλελευθέρων. Η αδυναμία αυτή επισημάνθηκε και από τον «Προσφυγικό Κόσμο», που σε αυτή την εκλογική

¹⁸³ Δαφνής, Γ. σ. 53

¹⁸⁴ Δαφνής, Γ. σ. 54

¹⁸⁵ Πρωία. Παρασκευή 3 Μαρτίου 1933. Αρ. φ. 2574. σ. 4

¹⁸⁶ Καθημερινή. Τρίτη 28 Φεβρουαρίου 1933. Αρ. φ. 3988. σ. 3-4

αναμέτρηση τάχθηκε με τον Εθνικό Συνασπισμό, τον συνασπισμό των δημοκρατικών κομμάτων προβάλλοντας τα μέτρα των βενιζελικών κυβερνήσεων για τους πρόσφυγες¹⁸⁷.

Εν τέλει, ακόμη μια φορά οι πρόσφυγες υποστήριξαν τη βενιζελική παράταξη αν και παρατηρήθηκε διαρροή σε ορισμένες περιοχές, ικανή να κρίνει το εκλογικό αποτέλεσμα. Ο «Προσφυγικός Κόσμος» παρατήρησε την άνοδο του Λαϊκού κόμματος και του Κομμουνιστικού Κόμματος στους προσφυγικούς συνοικισμούς. Η εξέλιξη αυτή ανησύχησε τους Φιλελεύθερους πρόσφυγες βουλευτές αλλά και τον προσφυγικό τύπο, που φοβήθηκε για διάσπαση των προσφύγων, για αυτό τους καλούσε να προκρίνουν την προσφυγική τους συνείδηση και όχι την κομματική τους τοποθέτηση¹⁸⁸.

Συμπερασματικά, είναι δυνατόν να ειπωθεί ότι οι πρόσφυγες δυσαρεστήθηκαν από τις πολιτικές ενέργειες του Βενιζέλου, ένιωσαν προδομένοι και έρμια των πολιτικών συμφερόντων και σκοπιμοτήτων. Αναζήτησαν λύση στα προβλήματα τους στο Λαϊκό Κόμμα αλλά όχι με απόλυτη πλειοψηφία. Ένα μεγάλο μέρος των προσφύγων, εξακολουθούσε να αντιμετωπίζει τον Βενιζέλο ως τον ελευθερωτή. Τέλος, στις εκλογές του 1933, αξιοσημείωτη είναι η στροφή προς το κομμουνιστικό κόμμα.

4.4. Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων της Αττικής.

Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Αθήνα αποδοκίμαστηκε από τους αντιβενιζελικούς και θεωρήθηκε επικίνδυνη για την πολιτική φυσιογνωμία της πρωτεύουσας. Μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι η κατηγορία αυτή δεν απέχει πολύ από την πραγματικότητα καθώς στην περιοχή της Αθήνας οι βενιζελικοί απώλεσαν αρκετές ψήφους κατά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920. Επιπλέον, η κατάκτηση της πλειοψηφίας στην πρωτεύουσα υπήρξε το ζητούμενο κάθε εκλογικής παράταξης. Βέβαια, σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να εννοηθεί πως η εγκατάσταση στην πρωτεύουσα ικανοποιούσε εκλογικές σκοπιμότητες. Πέραν αυτών υπαγορευόταν από την πρακτική αναγκαιότητα¹⁸⁹.

Στην Αθήνα η διάκριση προσφύγων – γηγενών έλαβε διαστάσεις ανάλογες με το διαχωρισμό Παλαιάς Ελλάδας και Νέων Χωρών. Η Αθήνα υπήρξε το σύμβολο της

¹⁸⁷ Προσφυγικός Κόσμος. Πέμπτη 2 Μαρτίου 1933. Αρ. φ. 211. σ. 1

¹⁸⁸ Δαφνής, Γ. σ. 58

¹⁸⁹ Καράβας, Σ. σ. 137-138

Παλαιάς Ελλάδας, δίπλα στους «παλαιοελλαδίτες», εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες. Οι εγκαταστημένοι στην Αθήνα και τον Πειραιά πρόσφυγες χαρακτηρίστηκαν ως μηχανισμός εξισορρόπησης ανάμεσα στην Παλαιά Ελλάδα και τις Νέες Χώρες. Αν είχαν εγκατασταθεί μόνο στις νεοαποκτηθείσες περιοχές, τότε θα παγιώνονταν τα «νοητά» σύνορα μεταξύ Παλαιάς και Νέας Ελλάδας, διχάζοντας γεωγραφικά και κατ' επέκταση κοινωνικά και πολιτικά τους Έλληνες¹⁹⁰.

Ο Βενιζελισμός των προσφύγων της πρωτεύουσας έγινε φανερός τόσο στους αμιγώς προσφυγικούς συνοικισμούς του Βύρωνα, της Καισαριανής, της Νέας Ιωνίας και της Νέας Κοκκινιάς όσο και στους μικτούς συνοικισμούς που τα ποσοστά της βενιζελικής παράταξης αυξήθηκαν. Η αύξηση αυτή οφείλεται στην προσφυγική ψήφο αφού σε αμιγώς προσφυγικά εκλογικά τμήματα των περιοχών αυτών η ψήφιση του Βενιζέλου είναι μαζική. Η σταθερότητα του προσφυγικού κόσμου δεν παρατηρείται μόνο στην υποστήριξη των βενιζελικών αλλά και στην αποδοκιμασία τους προς την αντιβενιζελική παράταξη και το Κομμουνιστικό Κόμμα. Η πίστη τους στον βενιζελισμό διαπιστώνεται μέσα από την αντιπαραβολή των εκλογικών αποτελεσμάτων σε προσφυγικούς συνοικισμούς και σε περιοχές γηγενών που θεωρούνται βενιζελικές. Στις εκλογές του 1926, στους προσφυγικούς συνοικισμούς το ποσοστό της αντιβενιζελικής παράταξης κυμαινόταν μεταξύ του 1,5-2,5% ενώ σε «βενιζελικές» περιοχές γηγενών το ποσοστό των αντιβενιζελικών δεν ήταν λιγότερο από το 20%¹⁹¹.

Βέβαια, στο πέρασμα των χρόνων η σταθερότητα της προσφυγικής ψήφου διασαλεύτηκε και έγινε αισθητή στις εκλογές του 1932 και 1933. Μεταξύ των εκλογικών αναμετρήσεων του 1926 και του 1932 η αντιβενιζελική παράταξη τριπλασίασε την επιρροή της στους προσφυγικούς συνοικισμούς ενώ το Κομμουνιστικό Κόμμα την τετραπλασίασε. Η απομάκρυνση των προσφύγων της πρωτεύουσας από τους βενιζελικούς θα τους επιφέρει την οριστική απώλεια της εξουσίας στις εκλογές του 1933. Στους τρεις αμιγώς προσφυγικούς συνοικισμούς της πρωτεύουσας, του Βύρωνα, της Καισαριανής και της Νέας Ιωνίας η βενιζελική παράταξη απώλεσε περίπου χίλιες ψήφους, αριθμός ικανός ώστε να δώσει τη νίκη στα αντιβενιζελικά κόμματα¹⁹².

¹⁹⁰ Καράβας, Σ. σ. 143

¹⁹¹ Καράβας, Σ. σ. 144-147

¹⁹² Καράβας, Σ. σ. 149

Αναλύοντας λεπτομερέστερα την διαμόρφωση της πολιτικής που ακολούθησαν οι πρόσφυγες χρειάζεται να επισημανθεί ο ρόλος της Κοινής των Αλυτρώτων Ελλήνων Επιτροπείας που είχε ιδρυθεί από το 1917 στην Αθήνα. Μετά από συνεχείς συνελεύσεις στις οποίες συμμετείχαν οι Μητροπολίτες της Μικράς Ασίας, οι πρώην κοινοτάρχες και οι αντιπρόσωποι των προσφυγικών σωματείων της Αθήνας, αποφασίστηκε η σύμπραξη με τη βενιζελική παράταξη κατά τις εκλογές του 1923¹⁹³.

Η βενιζελική παράταξη κέρδισε τις εκλογές. Ακολούθησαν όμως συλλαλητήρια των προσφύγων ενάντια στη συνθήκη της Λωζάννης. Ο Βενιζέλος απάντησε τονίζοντας ότι οι όροι της συνθήκης ήταν οι μόνοι σύμφοροι υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες χωρίς να καθιστά σαφές το ενδεχόμενο της επανόδου στα πάτρια εδάφη. Τον Ιανουάριο του 1924 κατά την έναρξη των εργασιών της Εθνοσυνέλευσης θίχτηκε το προσφυγικό από τον πρωθυπουργό, ο οποίος θεώρησε ότι η αποκατάσταση των προσφύγων θα επιφέρει μακροπρόθεσμα πολλά οφέλη για την ελληνική οικονομία τονίζοντας την εργατικότητα και επιχειρηματικότητα των νέων κατοίκων. Παρόλα αυτά, δεν προτάθηκε κάποια ουσιαστική λύση¹⁹⁴.

Ο Βενιζέλος παραιτήθηκε και τον Φεβρουάριο του 1924 τον διαδέχτηκε ο Καφαντάρης στη θέση του πρωθυπουργού. Ούτε και στις δικές του προγραμματικές δηλώσεις λέχθηκαν συγκεκριμένες προτάσεις επίλυσης του προσφυγικού προβλήματος¹⁹⁵.

Στις συζητήσεις της Εθνοσυνέλευσης που αφορούσαν τη διεύθυνση του πολιτειακού ζητήματος ανάμεσα στους γηγενείς βουλευτές τον λόγο έλαβαν και οι πρόσφυγες. Μέσα από τα διαγγέλματα τους γίνεται φανερός ο δημοκρατικός προσανατολισμός τους και η επιθυμία τους να μην αναμειχθούν στα αποτελέσματα του εθνικού διχασμού. Ο βουλευτής Αθηνών, ο Εμμανουηλίδης, τάχθηκε υπέρ της συμφιλίωσης που ευαγγελιζόταν ο Βενιζέλος υπό την προϋπόθεση να γίνει αποδεχτή από την αντιβενιζελική παράταξη, την οποία θεωρούσε υπεύθυνη της Μικρασιατικής Καταστροφής¹⁹⁶.

Το πολιτειακό ζήτημα αποφασίστηκε να κριθεί με το δημοψήφισμα τον Απρίλιο του 1924. Η αντιβενιζελική παράταξη επέμενε να μην συμμετέχουν οι πρόσφυγες ή σε διαφορετική περίπτωση να καταγραφούν σε χωριστούς εκλογικούς

¹⁹³ Δαφνής, Γ. σ. 195

¹⁹⁴ Δαφνής, Γ. σ. 198

¹⁹⁵ Δαφνής, Γ. σ. 198

¹⁹⁶ Δαφνής, Γ. σ. 199

καταλόγους. Ήταν διάχυτη η ανησυχία τους καθώς είχαν σχηματίσει την πεποίθηση ότι η δημοκρατία θα επιβαλλόταν μόνο λόγω της προσφυγικής ψήφου καθώς οι γηγενείς τάσσονταν υπέρ της βασιλείας. Η κυβέρνηση του Παπαναστασίου, που είχε προκύψει μετά την παραίτηση του Καφαντάρη, έκρινε ότι ο διαχωρισμός των προσφύγων δεν θα συνέβαλλε στην ενσωμάτωση τους και θα τους υποβίβαζε σε πολίτες δεύτερης κατηγορίας¹⁹⁷.

Η Επιτροπεία των Αλυτρώτων ανέλαβε να μεριμνήσει ώστε οι πρόσφυγες άφοβα να εκφράσουν την πραγματική τους επιλογή υπέρ της δημοκρατίας. Μέλη της επισκέπτονταν τους προσφυγικούς συνοικισμούς για να διαφωτίσουν τον προσφυγικό κόσμο. Στην επίσκεψη στην Δραπετσώνα του Πειραιά η υποστήριξη προς τους δημοκρατικούς, Παπαναστασίου, Κονδύλη, Χατζηκυριάκο και Πάγκαλο- εκδηλώθηκε με επευφημίες και ζητωκραυγές¹⁹⁸.

Σημαντικό γεγονός της πολιτικής ενσωμάτωσης των προσφύγων υπήρξε η παραίτηση του Κονδύλη από την κυβέρνηση Παπαναστασίου και η ίδρυση κόμματος με τον προσεταιρισμό πολλών δυσαρεστημένων προσφύγων βουλευτών. Σε γενικές γραμμές η κίνηση αυτή χαιρετίστηκε θετικά από τους πρόσφυγες¹⁹⁹. Ο Παπαναστασίου κατέκρινε την κίνηση αυτή καθώς θεωρούσε ότι συντελεί στη διάκριση μεταξύ γηγενών και προσφύγων. Πάντως, παρά την απόσχιση από το κόμμα του Παπαναστασίου, το νέο κόμμα δήλωσε την υποστήριξη του στην κυβέρνηση Παπαναστασίου κατά την συγκεκριμένη πολιτική περίοδο²⁰⁰.

Στη συζήτηση της Εθνοσυνέλευσης σχετικά με την επίλυση των προσφυγικών ζητημάτων τον λόγο έλαβαν πρόσφυγες και γηγενείς βουλευτές. Τα θέματα που σχολιάστηκαν ήταν η λειτουργία της ΕΑΠ που κρίθηκε αναποτελεσματική, το ζήτημα της οριστικής διανομής των κλήρων και η καθυστέρηση στην διανομή των μουσουλμανικών κτημάτων, η στέγαση και η εξεύρεση εργασίας των αστών προσφύγων, το ζήτημα των αιχμαλώτων που βρίσκονταν ακόμη στα τάγματα εργασίας στην Τουρκία και το ενδεχόμενο επιστροφής των Κωνσταντινουπολιτών προσφύγων αφού εξαιρούνταν από τη σύμβαση ανταλλαγής της Λωζάννης²⁰¹.

Ύστερα από τις ομιλίες των προσφύγων βουλευτών, το λόγο έλαβαν οι γηγενείς, οι οποίοι δήλωσαν ότι το προσφυγικό αφορά το σύνολο της Εθνοσυνέλευσης.

¹⁹⁷ Ελεύθερον Βήμα. Τετάρτη 2 Απριλίου 1924. Αρ. φ. 758. σ. 4

¹⁹⁸ Ελεύθερον Βήμα. Πέμπτη 10 Απριλίου 1924. Αρ. φ. 766. σ. 5

¹⁹⁹ Ελεύθερον Βήμα. Παρασκευή 9 Μαΐου 1924. Αρ. φ. 793. σ. 4

²⁰⁰ Ελεύθερον Βήμα. Πέμπτη 22 Μαΐου 1924. Αρ. φ. 806. σ. 1

²⁰¹ Δαφνής, Γ. σ. 250

Επισημάναν ορισμένα προβλήματα, όπως τη μεγάλη συγκέντρωση στα αστικά κέντρα της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, προτείνοντας την μετακίνηση τους και σε άλλες πόλεις. Επίσης, αναφέρθηκαν στη μεροληψία υπέρ των προσφύγων κατά τη διανομή των μουσουλμανικών κτημάτων, κρίνοντας ότι δόθηκε προτεραιότητα στην παροχή κτημάτων στους πρόσφυγες και ύστερα στους ακτήμονες γηγενείς²⁰².

Στην πολιτική ζωή η αστάθεια συνεχιζόταν. Η κυβέρνηση Παπαναστασίου παραιτήθηκε τον Ιούλιο του 1924, σχηματίστηκε νέα με αρχηγό τον Σοφούλη για να παραιτηθεί τον Οκτώβριο και να αντικατασταθεί από αυτή του Μιχαλακόπουλου που διατηρήθηκε στην εξουσία μέχρι την ανατροπή της από τον Πάγκαλο και την εγκαθίδρυση δικτατορίας²⁰³.

Στα τέλη του 1924 συστάθηκε η ανεξάρτητη προσφυγική ομάδα των πληρεξουσίων. Ως αίτια της δημιουργίας της ήταν η ελλιπής προαγωγή των προσφυγικών συμφερόντων επιδεινώνοντας την ήδη δυσχερή κατάσταση τους και η επιθυμία των προσφύγων για ομοφωνία των αντιπροσώπων τους χωρίς κομματικούς διαχωρισμούς²⁰⁴. Η προσφυγική ομάδα επέδωσε τον Απρίλιο του 1925 πρόταση δυσπιστίας προς την κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου ώστε να ασκήσει πίεση προς εξυπηρέτηση των συμφερόντων της. Βέβαια, εκλήφθηκε και ως μια προσπάθεια κατευνασμού των αντιδράσεων εναντίον των προσφύγων βουλευτών λόγω της αδράνειας τους στην επίλυση των προβλημάτων τους²⁰⁵.

Η κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου ζήτησε τη συνέχιση της σχετικής συζήτησης στην Εθνοσυνέλευση. Ο Εμμανουηλίδης, όμως, ανακοίνωσε ότι τα μέλη της ανεξάρτητης επιτροπής προτιμούσαν την αναβολή της συζήτησης ώστε να είναι σε θέση να συμμετέχουν όλοι, κάτι που θα συντελούσε στην άσκηση μεγαλύτερων πιέσεων²⁰⁶.

Το Μάιο του 1925, οι αστοί πρόσφυγες αντιδρούσαν στην εξαγορά από τους ίδιους των κατοικιών στους προσφυγικούς συνοικισμούς. Είναι ενδεικτικό ότι στην Νέα Ιωνία οργανώθηκε συλλαλητήριο από τον τοπικό προσφυγικό σύλλογο με τη συμμετοχή χιλιάδων προσφύγων. Στο ψήφισμα που επιδόθηκε, διατρανωνόταν η αντίθεση των προσφύγων στην εκτίμηση του ποσού που έπρεπε να καταβληθεί στην ΕΑΠ προκειμένου να εξαγοράσουν τις κατοικίες που διέμεναν. Η διαμαρτυρία αυτή

²⁰² Δαφνής, Γ. σ. 252

²⁰³ Ανδικόπουλου, Γ. σ. 23-25

²⁰⁴ Ελεύθερον Βήμα. Τετάρτη 24 Δεκεμβρίου 1924. Αρ. φ. 1020. σ. 6

²⁰⁵ Ελεύθερον Βήμα. Κυριακή 12 Απριλίου 1925. Αρ. φ. 1119. σ. 6

²⁰⁶ Ελεύθερον Βήμα. Κυριακή 12 Απριλίου 1925. Αρ. φ. 1119. σ. 6

είναι ενδεικτική της δυσαρέσκειας προς την πολιτική του Μιχαλακόπουλου σχετικά με το προσφυγικό ζήτημα²⁰⁷.

Αποκορύφωμα αυτής της δυσαρέσκειας αποτέλεσε η αρνητική ψήφος από 25 πρόσφυγες πληρεξούσιους προς την κυβέρνηση μετά τη λήξη της συζήτησης στη Βουλή για το προσφυγικό ζήτημα. Η ομόφωνη καταψήφιση από μέρους των προσφύγων αποδεικνύει την αποδοκιμασία τους για την πολιτική του Μιχαλακόπουλου στο προσφυγικό ζήτημα. Η κίνηση αυτή επικροτήθηκε από τις προσφυγικές οργανώσεις καθώς εξέφραζε την γενικότερη δυσαρέσκεια του προσφυγικού κόσμου, όπως είχε εκδηλωθεί στα συλλαλητήρια της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης²⁰⁸.

Οι πολιτικές ζυμώσεις στο χώρο των προσφύγων διαφάνηκαν στο προσφυγικό συνέδριο συγκλήθηκε στην Αθήνα τον Αύγουστο του 1925. Σε αυτό συμμετείχαν αντιπρόσωποι από διάφορες προσφυγικές οργανώσεις, πληρεξούσιοι και πρώην Υπουργοί. Μεταξύ των ζητημάτων που συζητήθηκαν ήταν η επιθυμία σχηματισμού ανεξάρτητου προσφυγικού κόμματος. Επίσης, από τις ομιλίες προέκυψε επικρότηση της πολιτικής του Πάγκαλου στο προσφυγικό ζήτημα. Στην ομιλία του προέδρου του συνεδρίου, του Φίλκαρη, διατυπώθηκε η άποψη σχετικά με τη συγκρότηση μιας επιτροπής αποτελούμενης από αντιπροσώπους των προσφυγικών σωματείων και πρόσφυγες πληρεξούσιους με στόχο τη μελέτη των προσφυγικών ζητημάτων και την κατάθεση προτάσεων επίλυσης²⁰⁹.

Το ψήφισμα που συνόψιζε τις θέσεις του συνεδρίου καθιστούσε σαφές πως τα προσφυγικά πρόβλημα δεν αφορούσε μόνο τους πρόσφυγες αλλά όλο τον ελληνικό λαό. Η αποκατάσταση των προσφύγων προϋπέθετε τη συμφιλίωση με τους γηγενείς ώστε να επέλθει πολιτική ομαλότητα. Κατέληγε στην ψήφιση καταστατικού χάρτη και στη διάλυση της Δ' Εθνοσυνέλευση με σκοπό τη διενέργεια ελεύθερων εκλογών²¹⁰.

Στις 25 Οκτωβρίου διεξήχθησαν δημοτικές εκλογές. Κατά την προεκλογική περίοδο, οι προσφυγικές οργανώσεις επέδειξαν στους πρόσφυγες να στηρίξουν τους υποψηφίους της βενιζελικής παράταξης. Στην Αθήνα και τον Πειραιά εκλέχθηκαν ο Σπυρίδων Πάτσης και ο Τάκης Παναγιωτόπουλος αντίστοιχα, βενιζελικοί υποψήφιοι²¹¹.

²⁰⁷ Ελεύθερον Βήμα. Δευτέρα 25 Μαΐου 1925. Αρ. φ. 1160. σ. 5

²⁰⁸ Ελεύθερον Βήμα. Κυριακή 31 Μαΐου 1925. Αρ. φ. 1166. σ. 8

²⁰⁹ Καθημερινή. Δευτέρα 24 Αυγούστου 1925. Αρ. φ. 1564. σ. 3

²¹⁰ Καθημερινή. Πέμπτη 27 Αυγούστου 1925. Αρ. φ. 1567. σ. 1

²¹¹ Ελεύθερον Βήμα. Σάββατο 24 Οκτωβρίου 1925. Αρ. φ. 1311. σ. 3

Τον Απρίλιο του 1926 διοργανώθηκαν προεδρικές εκλογές. Υποψήφιοι τέθηκαν ο Πάγκαλος και ο Δεμερτζής. Ο Πάγκαλος εξελέγη τελικώς πρόεδρος λαμβάνοντας στήριξη από την αντιβενιζελική παράταξη που θεωρούσε τον Δεμερτζή μετριοπαθή. Οι βενιζελικοί απείχαν από την εκλογική αναμέτρηση λόγω του αντιβενιζελικού παρελθόντος του Δεμερτζή, το ίδιο έπραξαν και οι πρόσφυγες παραμένοντας πιστοί στην βενιζελική παράταξη²¹².

Τον ίδιο μήνα στην Αθήνα πραγματοποιήθηκε νέο προσφυγικό συνέδριο που ασχολήθηκε κατά μείζονα λόγο με τις προσφυγικές αποζημιώσεις. Ο Πάγκαλος παραβρέθηκε σε αυτό το συνέδριο και έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στις αποφάσεις του επιχειρώντας με αυτό τον τρόπο να εξασφαλίσει την πολιτική στήριξη των προσφύγων. Επέτρεψε στο συνέδριο τον διορισμό και την εκλογή επιτροπών που θα μελετούσαν τα προσφυγικά προβλήματα, θα συνέτασσαν συγκεκριμένες προτάσεις που θα αποτελούσαν τους άξονες της προσφυγικής του πολιτικής. Ο ίδιος στην ομιλία του παρατήρησε ότι το προσφυγικό ήταν ένα εθνικό ζήτημα και ότι οι πρόσφυγες θα ενίσχυαν την οικονομία της χώρας. Συνεπώς, σκοπός του ήταν η ενίσχυση και ενσωμάτωση του προσφυγικού κόσμου²¹³.

Για τον Νοέμβριο του 1926 προκηρύχθηκαν εκλογές, για τις οποίες εκ νέου η προσφυγική ψήφος ήταν το ζητούμενο των δυο μεγάλων παρατάξεων. Οι βενιζελικοί ένιωσαν να απειλούνται με διαρροή ψήφων από τον προσφυγικό κόσμο, η δυσαρέσκεια του οποίου είχε εκδηλωθεί με τη σύσταση προσφυγικών κομμάτων και με την απειλή της αποχής λόγω της μη καταβολής των προσφυγικών αποζημιώσεων²¹⁴.

Ανάμεσα στα δυο προαναφερθέντα ενδεχόμενα, αυτό που θεωρούνταν πιο επιζήμιο από τους βενιζελικούς ήταν η αποχή και όχι η υποψηφιότητα των προσφυγικών κομμάτων. Η αποχή είχε προταθεί και στηριχθεί από την ΠΟΑΔΑ, που πρέσβευε πως με αυτή την τακτική ασκούσε πίεση στην κυβέρνηση για την καταβολή των αποζημιώσεων. Μάλιστα, η οργάνωση διασαφήνιζε πως δεν προέτρεπε τους πρόσφυγες σε αποχή, αλλά ζητούσε μεταβολή της ημερομηνίας διεξαγωγής των εκλογών ώστε να έχει δοθεί το ποσό των αποζημιώσεων. Επίσης, κατέστησε σαφές ότι η οργάνωση δεν πρόσκειται σε κάποια κομματική παράταξη προβάλλοντας τα

²¹² Ελεύθερον Βήμα. Τρίτη 13 Απριλίου 1926. Αρ. φ. 1463. σ. 4

²¹³ Ελεύθερον Βήμα. Τρίτη 20 Απριλίου 1926. Αρ. φ. 1470. σ. 3

²¹⁴ Δαφνής, Γ. σ. 260

δημοκρατικά φρονήματα των προσφύγων που σε καμία περίπτωση δεν θα υποστήριζαν τους υπαίτιους της καταστροφής²¹⁵.

Εν τέλει, η πίεση που άσκησε η ΠΟΑΔΑ επέφερε αποτελέσματα, καθώς συστάθηκαν επιτροπές που ανέλαβαν καθήκοντα την 1^η Νοεμβρίου του 1926 στο Ζάππειο προκειμένου να καταρτίσουν μητρώο ανταλλάξιμων²¹⁶. Ύστερα από αυτή την επιτυχία, η ΠΟΑΔΑ συγκάλεσε συνέλευση των ανταλλάξιμων στην Αθήνα και τηλεγράφησε στις άλλες πόλεις ότι οι δικαιούχοι θα λάμβαναν το 25% του ποσού των αποζημιώσεων μετρητοίς και το υπόλοιπο 75% σε ομολογίες εντός τεσσάρων μηνών. Στη συνέλευση επισημάνθηκε η συμβολή του Κονδύλη και ζητήθηκε από τους πρόσφυγες βουλευτές να συμπεριληφθούν στο Σύνταγμα τα δικαιώματα των προσφύγων²¹⁷.

Μια ακόμη αισιόδοξη για το κόμμα των Φιλελευθέρων εξέλιξη ήταν η προσχώρηση των υποψηφίων των προσφυγικών κομμάτων στην βενιζελική παράταξη. Η κίνηση αυτή μεθοδεύτηκε από την ΠΟΑΔΑ και τον Κονδύλη και επέφερε τη διάλυση των περισσότερων προσφυγικών κομμάτων και τη σύμπραξη των υποψηφίων τους με τους Φιλελεύθερους. Επιχειρήματα που συντέλεσαν σε αυτή την εξέλιξη στάθηκαν η καταβολή της αποζημίωσης στους πρόσφυγες, αποδεικνύοντας εμπράκτως την πολιτική των Φιλελευθέρων, και η κινδυνολογία ότι σε περίπτωση εκλογής της αντιβενιζελικής παράταξης θα ανατρεπόταν το δημοκρατικό πολίτευμα²¹⁸.

Τα αποτελέσματα των εκλογών του Νοεμβρίου του 1926 ανέδειξαν νικητές τους Φιλελεύθερους, έκβαση που χαρακτηρίστηκε πραξικοπηματική από τους αντιβενιζελικούς λόγω των πιέσεων που άσκησαν και της καταβολής της αποζημίωσης. Από το ΚΚΕ ερμηνεύτηκε ως απόρροια της αιτίας τους Εθνικού Διχασμού. Σε γενικές γραμμές, η νίκη των βενιζελικών κρίθηκε από την προσφυγική ψήφο αφού στην περιφέρεια Αθηνών και Πειραιώς οι πρόσφυγες βουλευτές έλαβαν τους περισσότερους σταυρούς προτίμησης²¹⁹.

Τα αποτελέσματα των εκλογών δεν έδιναν πλειοψηφία σε κάποιο κόμμα, έτσι συγκροτήθηκε οικουμενική κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Ζαΐμη. Η απόφαση της νέας κυβέρνησης να καταρτίσει ένα κανονικό μητρώο ανταλλάξιμων που θα αντικαθιστούσε το πρόχειρο που είχε συνταχθεί προεκλογικά προκάλεσε την

²¹⁵ Ελεύθερον Βήμα. Τρίτη 28 Σεπτεμβρίου 1926. Αρ. φ. 1628. σ. 5

²¹⁶ Ελεύθερον Βήμα. Κυριακή 17 Οκτωβρίου 1926. Αρ. φ. 1647. σ. 2

²¹⁷ Ελεύθερον Βήμα. Δευτέρα 25 Οκτωβρίου 1926. Αρ. φ. 1657. σ. 3

²¹⁸ Ελεύθερον Βήμα. Παρασκευή 5 Νοεμβρίου 1926. Αρ. φ. 1648. σ. 6

²¹⁹ Πρωία. Σάββατο 13 Νοεμβρίου 1926. Αρ. φ. 371. σ. 1

αντίδραση των προσφύγων. Η ΠΟΑΔΑ κάλεσε τους πρόσφυγες σε συλλαλητήριο αλλά η απόφαση της κυβέρνησης να συμπεριληφθούν στο μητρώο ανταλλάξιμων και όσοι πρόσφυγες δεν είχαν καταφέρει προεκλογικά να καταγραφούν μετέβαλε τη στάση της οργάνωσης²²⁰.

Ο προσφυγικός κόσμος έβλεπε ότι η πλήρης αποκατάσταση του καθυστερούσε, γεγονός που προκαλούσε την δυσαρέσκεια και εκδηλώθηκε στην πολυπληθή συγκέντρωση που έλαβε χώρα στην Αθήνα. Σε αυτή συμμετείχαν αντιπρόσωποι των προσφυγικών συνοικισμών και πρόσφυγες διανοούμενοι με θέμα την πρόοδο στην επίλυση των ζητημάτων τους. Ασκήθηκε κριτική στους πρόσφυγες βουλευτές, κατηγορώντας τους ότι στη Βουλή ο ρόλος τους συνίστατο στην έγκριση της πολιτικής του κόμματος των Φιλελευθέρων και όχι στη διαμόρφωση της²²¹.

Τον Νοέμβριο του 1927 τα μέλη των προσφυγικών οργανώσεων της Αθήνας συγκρότησαν μια επιτροπή με σκοπό τη διοργάνωση συλλαλητηρίου ώστε να διαμαρτυρηθούν για τις ολιγωρίες στο προσφυγικό ζήτημα. Η επιτροπή απέστειλε εγκύκλιο σε όλες τις τοπικές οργανώσεις Αθηνών και Πειραιώς που ζητούσε τα μέλη τους να φροντίσουν ώστε να αποτραπεί κάθε παράνομη ενέργεια που θα δυσφήμιζε τον προσφυγικό κόσμο και θα ενέτεινε την καχυποψία των γηγενών. Διασαφηνίστηκε, επιπλέον, ότι τα κίνητρα του συλλαλητηρίου δεν ήταν πολιτικά αλλά αποτελούσε τρόπο εκδήλωσης της δυσαρέσκειας των προσφύγων²²².

Εν τέλει, το συλλαλητήριο δεν πραγματοποιήθηκε λόγω της ανακοίνωσης της χωροφυλακής ότι θα χρησιμοποιούσε όπλα εναντίον των διαδηλωτών σε περίπτωση ταραχών. Έγινε, όμως, φανερή η δυσαρέσκεια των προσφύγων. Επιπρόσθετα, εκφράστηκε η αναγκαιότητα για ισχυροποίηση της κοινοβουλευτικής παρουσίας των προσφύγων έτσι ώστε να διεκδικούν εντονότερα τα αιτήματά τους. Κάποιοι πρόσφυγες επιθυμούσαν την ίδρυση ανεξάρτητου προσφυγικού κόμματος, υπήρχαν όμως και όσοι θεωρούσαν μια τέτοια ενέργεια επιζήμια καθώς θα προκαλούσε την αντίδραση των δημοκρατικών κομμάτων εναντίον των προσφύγων και θα συντηρούσε το διαχωρισμό προσφύγων – γηγενών. Σε κάθε περίπτωση, γινόταν σαφές ότι οι πρόσφυγες στηρίζουν τον βενιζελισμό και τη δημοκρατική παράταξη αλλά η στήριξη αυτή δεν σημαίνει την κομματική τους υποδούλωση στο κόμμα των Φιλελευθέρων²²³.

²²⁰ Ελεύθερον Βήμα. Κυριακή 19 Δεκεμβρίου 1926. Αρ. φ. 1692. σ. 1

²²¹ Πρωία. Δευτέρα 22 Αυγούστου 1927. Αρ. φ. 622. σ. 2

²²² Πρωία. Κυριακή 20 Νοεμβρίου 1927. Αρ. φ. 712. σ. 5

²²³ Προσφυγικός Κόσμος. Κυριακή 11 Δεκεμβρίου 1927. Αρ. φ. 26. σ. 1

Γεγονός που ενέτεινε την απομάκρυνση των προσφύγων από το Λαϊκό κόμμα και την αντιβενιζελική παράταξη και παράλληλα δυναμίτισε την εχθρότητα γηγενών – προσφύγων στην περιοχή της Αθήνας ήταν η στάση των αντιβενιζελικών στο ζήτημα των απαλλοτριώσεων. Βασική κατηγορία εναντίον των υπουργών που προέβησαν στις απαλλοτριώσεις ήταν η κατάλυση του άρθρου 19 του Συντάγματος περί ατομικής ιδιοκτησίας. Πιο συγκεκριμένα, κατηγορούνταν ότι έπαιρναν κτήματα φτωχών γηγενών για να τα δώσουν στους πρόσφυγες, οι οποίοι σε κάποιες περιπτώσεις είχαν ήδη λάβει κλήρο. Οι σχετικές συζητήσεις στη Βουλή έγιναν σε έντονο τόνο, μάλιστα ορισμένοι βουλευτές του Λαϊκού κόμματος αποκάλεσαν τους πρόσφυγες συναδέλφους τους «τουρκόσπορους»²²⁴.

Εν τω μεταξύ, ο Βενιζέλος είχε επιστρέψει στην Ελλάδα και είχε δεχτεί επισκέψεις προσφύγων βουλευτών που του εξέθεσαν τη δυσαρέσκεια τους για τις κυβερνητικές ολιγωρίες στα προσφυγικά προβλήματα. Τον Ιούλιο του 1928 προκηρύχθηκαν εκλογές για τον Αύγουστο, στις οποίες θα λάμβανε μέρος και ο ίδιος ο Βενιζέλος.

Η αντιβενιζελική παράταξη θορυβημένη από την επάνοδο του Βενιζέλου και βέβαιη για την στήριξη του από τον προσφυγικό κόσμο, υποδαύλιζε τις σχέσεις γηγενών – προσφύγων. Ζητούσε από τους γηγενείς να καταψηφίσουν τους πρόσφυγες υποψηφίους και τους εκφόβιζε υποστηρίζοντας ότι μια νίκη τους Βενιζέλου θα έθιγε τα συμφέροντα τους καθώς θα εξυπηρετούσε πρωτίστως τα αιτήματα των προσφύγων υπενθυμίζοντας τους το γεγονός των απαλλοτριώσεων. Αυτό που διαπιστώνεται είναι ότι η αντιβενιζελική παράταξη κατέβαλλε μεν προσπάθειες να προσεταιριστεί τον προσφυγικό πληθυσμό, αλλά γνωρίζοντας την τάση τους προς το Βενιζέλο επεδίωκε κυρίως την υποστήριξη των γηγενών. Το αποτέλεσμα ήταν η στάση αυτή των αντιβενιζελικών παρατάξεων να ενισχύσει τη συσπείρωση των προσφύγων στους Φιλελευθέρους²²⁵.

Από την άλλη πλευρά, οι Φιλελεύθεροι επισήμαιναν ότι οι πρόσφυγες συνέβαλλαν στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Οι υποψήφιοι της παράταξης επισκέπτονταν τους προσφυγικούς συνοικισμούς και τους υποδέχονταν με ενθουσιασμό. Το γεγονός ότι ο ίδιος ο Βενιζέλος ήταν υποψήφιος στις επικείμενες εκλογές ενθουσίασε τον προσφυγικό κόσμο, θέτοντας τον υπεράνω κομμάτων και

²²⁴ Καθημερινή. Κυριακή 22 Ιανουαρίου 1928. Αρ. φ. 2190. σ. 1

²²⁵ Προσφυγικός Κόσμος. Κυριακή 29 Ιουλίου 1928. Αρ. φ. 59. σ. 1

προβάλλοντας το ενδιαφέρον του για τους πρόσφυγες και τη βεβαιότητα για τη λύση όλων των προβλημάτων τους²²⁶.

Το κόμμα των Φιλελευθέρων απέσπασε τη συντριπτική πλειοψηφία, νίκη που αποδόθηκε και στους πρόσφυγες. Βέβαια, τα ποσοστά των γηγενών που ψήφισαν τον Βενιζέλο ήταν υψηλά, γεγονός που ερμηνεύτηκε ως συμφιλίωση προσφύγων και γηγενών υπό τη σκέπη του Βενιζέλου²²⁷.

Οι προσδοκίες των προσφύγων από τον Βενιζέλο διαψεύστηκαν, όμως, από την εξαγγελία του ως πρωθυπουργού σύμφωνα με την οποία το συνολικό ποσό της αποζημίωσης των δικαιούχων προσφύγων μειωνόταν κατά 20%. Η δήλωση αυτή προκάλεσε προτάσεις διαμαρτυρίας στη Βουλή και χαρακτηρίστηκε παράνομη και ανήθικη αφού έπληττε κυρίως τους ασθενέστερους οικονομικά πρόσφυγες. Η απάντηση του Βενιζέλου σε αυτές τις αντιδράσεις ήταν η παραδοχή ότι η Ελλάδα δεν ήταν υποχρεωμένη να αποζημιώσει τους πρόσφυγες με ποσό ίσο με την αξία των εγκαταλειμμένων στην Τουρκία περιουσιών αλλά ίσο με την περιουσία των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων της Ελλάδας²²⁸.

Αντιδρώντας οι πρόσφυγες συνέστησαν την Ανώτατη Προσφυγική Επιτροπή που εκπροσωπούσε τις προσφυγικές οργανώσεις Αθηνών και Πειραιά. Η Επιτροπή διοργάνωσε συγκέντρωση των προσφυγικών οργανώσεων της Αθήνας και του Πειραιά στο θέατρο «Ολυμπία». Της συγκέντρωσης προηγήθηκε προκήρυξη που τοιχοκολλήθηκε στους προσφυγικούς συνοικισμούς της πρωτεύουσας και καταφερόταν εναντίον του Βενιζέλου. Στη συγκέντρωση, συμμετείχαν περίπου 5.000 πρόσφυγες και ένας μόνο πρόσφυγας βουλευτής, ο Τσιγδέμογλου που είχε αποχωρήσει από την κυβέρνηση και το βενιζελικό κόμμα παραμένοντας στη Βουλή ως ανεξάρτητος βουλευτής²²⁹.

Η συγκέντρωση αποφάσισε την αποχή από τις επικείμενες γερουσιαστικές εκλογές του 1929 και το διάγγελμα της απόφασης της τοιχοκολλήθηκε στους προσφυγικούς συνοικισμούς της πρωτεύουσας. Η απόφαση αυτή τασσόταν εναντίον της πολιτικής του Βενιζέλου αλλά δεν εντασσόταν σε κάποιο άλλο κομματικό σχηματισμό. Στην αποχή εναντιώθηκαν ορισμένοι πρόσφυγες πολιτικοί που έκριναν την ανεξάρτητη πολιτική εκπροσώπηση των προσφύγων πιο αποτελεσματική²³⁰.

²²⁶ Προσφυγικός Κόσμος. Κυριακή 22 Ιουλίου 1928. Αρ. φ. 58 .σ. 1

²²⁷ Προσφυγικός Κόσμος. Κυριακή 26 Αυγούστου 1928. Αρ. φ. 63. σ. 1

²²⁸ Προσφυγικός Κόσμος. Αρ. φ. 75. σ. 1

²²⁹ Πρωία. Κυριακή 18 Νοεμβρίου 1928. Αρ. φ. 1197. σ. 4

²³⁰ Πρωία. Τετάρτη 17 Απριλίου 1929. Αρ. φ. 1200. σ. 1

Πολλές προσφυγικές οργανώσεις τάχθηκαν εναντίον της αποχής και αποφάσισαν τη σύγκληση παμπροσφυγικού συνεδρίου με τη συμμετοχή αντιπροσώπων όλων των προσφυγικών οργανώσεων της Ελλάδας, προσφύγων βουλευτών και αρχηγών κομμάτων. Η έναρξη του συνεδρίου θα κηρυσσόταν από τον Βενιζέλο²³¹. Παράλληλα, ο Βενιζέλος πραγματοποίησε εκλογική συγκέντρωση στο δημοτικό θέατρο του Πειραιά, κατά την ομιλία του ο πρωθυπουργός τόνισε την αδυναμία οι αποζημιώσεις των προσφύγων να είναι ισάξιες των περιουσιών που εγκατέλειψαν στην Τουρκία. Επίσης, ανέφερε ότι σε περίπτωση καταψήφισης του κόμματος τους στις γερουσιαστικές εκλογές, ο ίδιος θα εξαναγκαζόταν σε παραίτηση γεγονός που θα καθυστερούσε την πρόοδο των προσφυγικών ζητημάτων²³².

Στις γερουσιαστικές εκλογές που διεξήχθησαν τον Απρίλιο του 1929, το κόμμα των Φιλελευθέρων πέτυχε τη νίκη παρά την αποχή των προσφύγων, η οποία όμως δεν ήταν η αναμενόμενη σύμφωνα με την Ανώτατη Επιτροπή Προσφύγων. Παρόλα αυτά, δηλώθηκε ότι στην Αττική δεν είχε προσέλθει στα εκλογικά τμήματα το 95% των προσφύγων. Στη συνέχεια όμως έλαβαν χώρα επισκέψεις δημοσίων λειτουργών, βουλευτών και στρατιωτικών που άσκησαν πιέσεις. Συνεπώς, η ψήφιση της βενιζελικής παράταξης από τον προσφυγικό κόσμο υπήρξε μάλλον προϊόν πίεσης παρά έκφραση πραγματικών πολιτικών απόψεων²³³.

Μια ακόμη εκλογική αναμέτρηση αποτυπώνει τις πολιτικές ζυμώσεις στον προσφυγικό κόσμο, αυτή των δημοτικών εκλογών του 1929. Στην Αθήνα Δήμαρχος εξελέγη ο Σπυρίδων Μερκούρης που άνηκε στην αντιβενιζελική παράταξη αλλά έθεσε υποψηφιότητα ως ανεξάρτητος βουλευτής. Ένα χαρακτηριστικό των δημοτικών εκλογών ήταν η προσφυγική αποχή στους συνοικισμούς της Αθήνας, ιδιαίτερα στη Νέα Ιωνία, πράξη που αποδεικνύει την αδιαφορία των προσφύγων για την εκλογή Δημάρχου αλλά και τη συμπάθεια τους στο πρόσωπο του Μερκούρη. Επίσης, μαρτυρά την απαγκίστρωση των προσφύγων από τους Φιλελεύθερους. Βέβαια, κατακρίθηκε η καταψήφιση των προσφύγων υποψηφίων από τους γηγενείς²³⁴.

Στις εκλογές του Πειραιά, υποψήφιοι τέθηκαν ο Άγγελος Μεταξάς από τους Φιλελεύθερους, ο Στρατήγης από το Λαϊκό Κόμμα και ο πρόσφυγας Βαρδόπουλος από το κόμμα του Καφαντάρη. Κατά την προεκλογική περίοδο οι πρόσφυγες γερουσιαστές

²³¹ Ελεύθερον Βήμα. Τρίτη 16 Απριλίου 1929. Αρ. φ. 2523. σ. 6

²³² Ελεύθερον Βήμα. Σάββατο 20 Απριλίου 1929. Αρ. φ. 2527. σ. 7

²³³ Πρωία. Τρίτη 23 Απριλίου 1929. Αρ. φ. 1206. σ. 4

²³⁴ Προσφυγικός Κόσμος. Κυριακή 11 Αυγούστου 1929. Αρ. φ. 113. σ. 1

και βουλευτές ενήργησαν ώστε ο προσφυγικός πληθυσμός να στηρίξει τον Φιλελεύθερο υποψήφιο. Η προσπάθεια τους δεν απέδωσε καρπούς καθώς την πλειοψηφία κέρδισε ο Στρατήγης, κάτι στο οποίο συνέβαλαν και οι πρόσφυγες υποστηρίζοντας τον Βαρδόπουλο. Η καταψήφιση του Μεταξά υπήρξε δηλωτική της δυσαρέσκειας προς το κόμμα των Φιλελευθέρων και της πολιτικής χειραφέτησης των προσφύγων που είχε αρχίσει να συντελείται²³⁵.

Στις επαναληπτικές εκλογές, υποψήφιος των Φιλελευθέρων τέθηκε ο Αθανάσιος Μιαούλης. Οι πρόσφυγες μεταστράφηκαν εκ νέου στην βενιζελική παράταξη λόγω της διακήρυξης ότι ενδεχόμενη νίκη του Λαϊκού κόμματος θα προκαλούσε πολιτικό πρόβλημα. Επίσης, δεν συμμετείχε πρόσφυγας υποψήφιος παρά μόνο ο Τσιγδέμογλου που είχε προσχωρήσει στο Λαϊκό Κόμμα. Ο φανατισμός της δεύτερης προεκλογικής περιόδου κατέληξε σε συγκρούσεις στο συνοικισμό της Κοκκινιάς. Τέλος, χρειάζεται να παρατηρηθεί, ότι στον συγκεκριμένο συνοικισμό υπήρξαν αξιοσημείωτα ποσοστά υπέρ του ΚΚΕ και του εκπροσώπου του Μανωλέα που φανερώνουν την αύξηση της επιρροής του κόμματος²³⁶.

Η υπογραφή του ελληνοτουρκικού συμφώνου φιλίας το 1930 ανάμεσα στον Βενιζέλο και το Κεμάλ οριοθετεί την οριστική απομάκρυνση των προσφύγων από τη βενιζελική παράταξη. Η αντιδράσεις των προσφύγων ξεκίνησαν κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων. Οι προσφυγικές οργανώσεις συγκάλεσαν συνέλευση στο θέατρο «Ολυμπία» στην Αθήνα το Φεβρουάριο του 1930. Η προσέλευση των προσφύγων ήταν μεγάλη. Όσοι έλαβαν τον λόγο εναντιώθηκαν στην υπογραφή του συμφώνου, το οποίο κατηγορήσαν ότι παραβίαζε την Συνθήκη της Λωζάννης και εκδόθηκε σχετικό ψήφισμα²³⁷.

Παρά τις αντιδράσεις των προσφύγων, το σύμφωνο υπεγράφη. Πριν, όμως, την επικύρωση του από τη Βουλή, πρόσφυγες βουλευτές και γερουσιαστές συνήλθαν και αποφάσισαν να μην καταψηφίσουν το σύμφωνο υπό ορισμένες προϋποθέσεις, τη λήψη μέτρων για την επίλυση σημαντικών προσφυγικών ζητημάτων, τη σύνταξη δήλωσης που να επισημαίνει τη σημασία του συμφώνου για την εξωτερική πολιτική αλλά και να διατυπώνει επιφυλάξεις για ορισμένες οικονομικές παραμέτρους, όπως τα περιουσιακά ζητήματα²³⁸.

²³⁵ Πρωία. Δευτέρα 29 Φεβρουαρίου 1932. Αρ. φ. 2221. σ. 1-6

²³⁶ Ελεύθερον Βήμα. Κυριακή 10 Απριλίου 1932. Αρ. φ. 3588. σ. 1

²³⁷ Πρωία. Κυριακή 23 Φεβρουαρίου 1930. Αρ. φ. 1504. σ. 4

²³⁸ Ελεύθερον Βήμα. Κυριακή 15 Ιουνίου 1930. Αρ. φ. 2937. σ. 8

Οι πρόσφυγες απογοητεύτηκαν από την υπογραφή του συμφώνου, ένιωσαν ότι διαψεύστηκαν οι προσδοκίες τους και οι οργανώσεις τους εξέδωσαν προκηρύξεις διαμαρτυρίας που προετοίμαζαν συγκεντρώσεις σε όλη την χώρα. Στην Αθήνα η συγκέντρωση πραγματοποιήθηκε στο θέατρο «Τριανόν» και κατέληξε στην έκδοση ψηφίσματος που ανέφερε ότι ο προσφυγικός κόσμος είχε άρει την εμπιστοσύνη του στην Κυβέρνηση, για αυτό το λόγο ζητούσε την παραίτηση της. Επίσης, αποδοκίμαζε τους πρόσφυγες βουλευτές για τη μετριοπαθή στάση τους από τους οποίους απαιτούσε την καταψήφιση του συμφώνου και την αποδέσμευση τους από το βενιζελικό κόμμα²³⁹.

Η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 δεν άφησε ανεπηρέαστη την Ελλάδα, προκαλώντας την παραίτηση της κυβέρνησης Βενιζέλου και τη διεξαγωγή εκλογών το Σεπτέμβριο του 1932. Σε αυτή την εκλογική αναμέτρηση καταβλήθηκε προσπάθεια και από τα δυο μεγάλα κόμματα να αποσπάσουν τις ψήφους των προσφύγων. Το Λαϊκό Κόμμα απευθύνθηκε κυρίως στους πρόσφυγες της Αθήνας, επειδή ήδη άτομα προσφυγικής καταγωγής είχαν προσχωρήσει σε αυτό. Στις 16 Σεπτεμβρίου πραγματοποιήθηκε προεκλογική συγκέντρωση που απευθυνόταν αποκλειστικά σε πρόσφυγες στο θέατρο «Τριανόν». Ήταν η πρώτη φορά που το Λαϊκό Κόμμα προσπάθησε να κερδίσει την εμπιστοσύνη των προσφύγων. Βέβαια, σε αυτή την κίνηση βοηθούσε και η χρονική συγκυρία, αφού οι πρόσφυγες ήταν απογοητευμένοι από τη βενιζελική πολιτική. Στην ομιλία του, ο Τσαλδάρης αποδοκίμασε την πολιτική των Φιλελευθέρων και διαβεβαίωσε τον προσφυγικό κόσμο ότι δεν κινδυνεύει με εκδιώξεις ούτε με αλλαγή πολιτεύματος σε περίπτωση ανάληψη της εξουσίας από το κόμμα του²⁴⁰.

Εκ παραλλήλου, ο Βενιζέλος έκανε περιοδεία στους προσφυγικούς συνοικισμούς της Αθήνας και του Πειραιά, κατηγορώντας το Λαϊκό Κόμμα ως υπεύθυνο της Μικρασιατικής Καταστροφής και της συντήρησης της εχθρότητας μεταξύ γηγενών και προσφύγων. Από την άλλη πλευρά προέβαλλε το σύμφωνο φιλίας ως την πλέον συμφέρουσα λύση για τις σχέσεις των δυο χωρών. Ανάλογες ήταν και οι εξαγγελίες των προσφύγων υποψηφίων με το κόμμα του Βενιζέλου²⁴¹.

Παρά τη μεγάλη συμμετοχή του προσφυγικού κόσμου στις συγκεντρώσεις των Φιλελευθέρων, η ανησυχία τους ήταν έκδηλη αν ληφθεί υπ' όψιν ότι ο Βενιζέλος,

²³⁹ Πρωία. Δευτέρα 23 Ιουνίου 1930. Αρ. φ. 1621. σ. 4

²⁴⁰ Πρωία. Σάββατο 17 Σεπτεμβρίου 1932. Αρ. φ. 2410. σ. 1-4

²⁴¹ Ελεύθερον Βήμα. Δευτέρα 5 Σεπτεμβρίου 1932. Αρ. φ. 3732. σ. 3

περιόδευσε την Κυριακή των εκλογών σε όσους προσφυγικούς συνοικισμούς της Αθήνας δεν είχε περιοδεύσει²⁴².

Από τις προσφυγικές οργανώσεις, η Ανωτάτη Επιτροπή προσφύγων δήλωσε τη στήριξη της στο Λαϊκό Κόμμα ενώ ο η εφημερίδα «Προσφυγικός Κόσμος» με άρθρα του προέτρεπε τους πρόσφυγες να ψηφίσουν το κόμμα του Καφαντάρη.

Παρόλα αυτά, οι πρόσφυγες ψήφισαν ακόμη μια φορά το κόμμα των Φιλελευθέρων. Από τον «Προσφυγικό Κόσμο» η σταθερότητα αυτή αποδόθηκε στον εκφοβισμό των προσφύγων ότι θα εκδιώκονταν σε περίπτωση διακυβέρνησης από το Λαϊκό κόμμα, το οποίο θα επανέφερε και τη Βασιλεία. Η δυσaráσκεια των προσφύγων προς τους Φιλελεύθερους ήταν αντιληπτή από την έλλειψη ενθουσιασμού στις συγκεντρώσεις και από την καταψήφιση σημαντικών προσφύγων βουλευτών του κόμματος²⁴³.

Κανένα από τα κόμματα δεν εξασφάλισε την απόλυτη πλειοψηφία, έτσι σχηματίστηκε κυβέρνηση συνασπισμού με επικεφαλής τον Τσαλδάρη. Ανάμεσα στα μέτρα που έλαβε αυτή η κυβέρνηση, υπήρξε και η κατάργηση των προσφυγικών νοσοκομείων της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Το μέτρο αυτό κατακρίθηκε από τον προσφυγικό κόσμο που κατηγόρησε το Λαϊκό Κόμμα πως δεν προσπαθούσε να προσεταιριστεί τους πρόσφυγες²⁴⁴.

Η κυβέρνηση Τσαλδάρη παραιτήθηκε και προκηρύχθηκαν εκλογές για τον Μάρτιο του 1933. Στην προεκλογική περίοδο, η προσφυγική ψήφος διεκδικήθηκε και από τις δυο μεγάλες παρατάξεις. Καθοριστική της στάσης των προσφύγων ήταν η σύμπραξη του Κονδύλη, πολιτικού που ασκούσε μεγάλη επιρροή στον προσφυγικό πληθυσμό, με το Λαϊκό Κόμμα. Διάφορες προσφυγικές οργανώσεις και οι πρόσφυγες υποψήφιοι του Λαϊκού Κόμματος, Τσιγδέμογλου και Αθηνογένης, προσπαθούσαν να στρέψουν τον προσφυγικό πληθυσμό προς το μέρος τους, υπογραμμίζοντας και τις ευθύνες του Βενιζέλου για τη Μικρασιατική Καταστροφή αλλά και για την εχθρότητα μεταξύ προσφύγων και γηγενών. Επίσης, υπόσχονταν την καταβολή του 25% του ποσού των αποζημιώσεων²⁴⁵.

Από την πλευρά τους, οι Φιλελεύθεροι υπογράμμιζαν την αδυναμία καταβολής του 25%. Την άποψη αυτή συμμεριζόταν και ο «Προσφυγικός Κόσμος» ως μη

²⁴² Ελεύθερον Βήμα. Κυριακή 25 Σεπτεμβρίου 1932. Αρ. φ. 3752. σ. 4

²⁴³ Προσφυγικός Κόσμος. Κυριακή 2 Οκτωβρίου 1932. Αρ. φ. 196. σ. 1

²⁴⁴ Προσφυγικός Κόσμος. Κυριακή 4 Δεκεμβρίου 1932. Αρ. φ. 202. σ. 1

²⁴⁵ Καθημερινή. Τρίτη 28 Φεβρουαρίου 1933. Αρ. φ. 3988. σ. 4

πραγματοποιήσιμη, που σε αυτή την εκλογική αναμέτρηση υποστήριξε τον Εθνικό Συνασπισμό, στον οποία συμμετείχαν τα δημοκρατικά κόμματα²⁴⁶.

Αποτιμώντας το εκλογικό αποτέλεσμα διαπιστώνεται διαρροή χιλίων προσφυγικών ψήφων από τη βενιζελική παράταξη προς τους αντιβενιζελικούς στους προσφυγικούς συνδικισμούς του Βύρωνα, της Καισαριανής και της Νέας Ιωνίας. Η νίκη του Λαϊκού κόμματος αποδόθηκε στη μεταστροφή των προσφύγων και αυτό καθιστούσε τη νέα κυβέρνηση υποχρεωμένη να ικανοποιήσει τα προσφυγικά αιτήματα²⁴⁷.

Η σύμπραξη των αντιβενιζελικών με τον Κονδύλη, η υποψηφιότητα προσφύγων βουλευτών στο Λαϊκό κόμμα, η προεκλογική εξαγγελία συγκεκριμένου προγράμματος για τη επίλυση των προσφυγικών προβλημάτων και η δυσαρέσκεια από την πολιτική του Βενιζέλου αποτέλεσαν τις αιτίες διαρροής των προσφυγικών ψήφων²⁴⁸.

4.5.Η σχέση των προσφύγων με την αριστερά.

Οι πρόσφυγες με την έλευση τους στον ελλαδικό χώρο εντάχθηκαν άμεσα στη σφαίρα επιρροής της βενιζελικής παράταξης καθώς ο Βενιζέλος ήταν για αυτούς ο ελευθερωτής και η αντιβενιζελική παράταξη η υπεύθυνη της Μικρασιατικής Καταστροφής. Προς την αριστερά δεν σημειώθηκε κάποια ιδιαίτερη κινητικότητα, παρόλο που οι εξαθλιωμένες μάζες των προσφύγων θα μπορούσαν να αποτελέσουν χώρο διάδοσης της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Οι λόγοι είναι πολλοί και αφορούν κυρίως την αρνητικότητα της αριστεράς σχετικά με τη Μικρασιατική Εκστρατεία. Κατά την πορεία, όμως, της ενσωμάτωσης των προσφύγων συντελέστηκαν τέτοιες ζυμώσεις στον προσφυγικό κόσμο αλλά και στην αριστερά, που μετέβαλαν τον βαθμό επιρροής της²⁴⁹.

Επιχειρώντας μια ιστορική αναδρομή, το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας (ΣΕΚΕ) ιδρύθηκε το 1918, τότε που στην πολιτική σκηνή κυριαρχούσε το ζήτημα της Μικρασιατικής εκστρατείας. Το ΣΕΚΕ κατά τη διάρκεια της εκστρατείας τήρησε κριτική στάση, γεγονός που δυσαρέστησε τους Μικρασιάτες Έλληνες καθώς

²⁴⁶ Προσφυγικός Κόσμος. Πέμπτη 2 Μαρτίου 1933. Αρ. φ. 211. σ. 1

²⁴⁷ Προσφυγικός Κόσμος. Σάββατο 11 Μαρτίου 1933. Αρ. φ. 215. σ. 1

²⁴⁸ Mazower. Μ. σ. 24

²⁴⁹ Κατσάπης, Κ. σ. 140

αυτή η θέση δεν εξυπηρετούσε την αλυτρωτική πολιτική. Επομένως, με την έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα, το ΣΕΚΕ αντιμετώπιστηκε με δυσπιστία και το σύνολο των προσφύγων στράφηκε στους βενιζελικούς²⁵⁰.

Η δυσπιστία εντάθηκε από την πολιτική του ΣΕΚΕ σχετικά με τη Μακεδονία. Το αριστερό κόμμα είχε αποδεχτεί την άποψη της Τρίτης Διεθνούς σχετικά με την αυτόνομη διαχείριση του πληθυσμού. Τον Φεβρουάριο του 1925, δημοσιεύτηκε η «απόφαση πάνω στο Εθνικό», στην οποία γινόταν λόγος για καταπολέμηση της αποικιστικής πολιτικής της Ελλάδας στη Μακεδονία και τη Θράκη και άφηνε υπονοούμενα για απομάκρυνση των προσφύγων από την περιοχή. Η απόφαση αυτή δεν άρσσε στους πρόσφυγες οι οποίοι προσπαθούσαν να αποκατασταθούν και αισιοδοξούσαν με για την ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης²⁵¹.

Ακόμη και μετά τη μετονομασία του ΣΕΚΕ σε ΚΚΕ, οι πρόσφυγες διέκριναν μια αντιφατική πολιτική στάση. Από τη μια πλευρά, το ΚΚΕ πρέσβευε το σύνθημα για «ενιαίο μέτωπο εργατών, αγροτών και προσφύγων» και από την άλλη υποστήριζε την απομάκρυνση των προσφύγων από τη Βόρεια Ελλάδα δημιουργώντας τους εκ νέου προβλήματα μετεγκατάστασης²⁵².

Ένας άλλος λόγος που απομάκρυνε τους πρόσφυγες από την αριστερά υπήρξε η αντιμετώπιση τους βάσει της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, στάση που απορρέει από τη γενικότερη πολιτική του κόμματος να ερμηνεύει την κοινωνία με βάση τις κοινωνικές τάξεις και όχι τις συλλογικότητες. Η τακτική αυτή απομάκρυνε τους πρόσφυγες από την αριστερά συντηρώντας την πίστη τους στη βενιζελική παράταξη που τους αντιμετώπιζε ως μια ενιαία κοινωνική ομάδα. Μάλιστα, μέσα από αυτή την πολιτική στάση, οι πρόσφυγες θεωρούσαν ότι το ΚΚΕ προσπαθούσε να προωθήσει περισσότερο τα συμφέροντα των γηγενών. Επίσης, η κοινωνική προέλευση των προσφύγων ήταν σε μεγάλο βαθμό αστική. Οι πρόσφυγες εξακολουθούσαν να νιώθουν αστοί και μετά την έλευση τους στην Ελλάδα και την απασχόληση τους σε βιομηχανίες κάτω από δύσκολες συνθήκες. Δεν εντάχθηκαν στην εργατική τάξη περιμένοντας την επάνοδο τους στην αστική²⁵³.

Ένα άλλος λόγος καχυποψίας προς το ΚΚΕ ήταν ο διεθνισμός του κόμματος, κάτι που δεν μπορούσαν να αντιληφθούν όσοι είχαν γαλουχηθεί με τα ιδεώδη της

²⁵⁰ Κατσάπης, Κ. σ. 140-141

²⁵¹ Κατσάπης, Κ. 141

²⁵² Κατσάπης, Κ. 142

²⁵³ Κατσάπης, Κ. 142

εθνικής αλυτρωτικής πολιτικής. Τέλος, δεν είναι λίγες, δε, οι φορές που ταύτιζαν το αριστερό κόμμα με παραβατικές ή αντικοινωνικές συμπεριφορές²⁵⁴.

Η στάση των προσφύγων προς την αριστερά μεταβλήθηκε αισθητά μετά την εκλογή του Βενιζέλου στην πρωθυπουργία το 1928. Η συντηρητική πολιτική του Βενιζέλου, η υπογραφή του συμφώνου με τον Κεμάλ και η συμπόρευση του με συντηρητικά στοιχεία της ελληνικής κοινωνίας απομάκρυναν μέρος των προσφύγων από τους Φιλελεύθερους. Κατόπιν αυτών, ένας σημαντικός αριθμός προσφύγων των αστικών συνοικισμών ή των επαρχιών με ενιαίο προσφυγικό πληθυσμό, όπως ήταν οι Σέρρες, η Καβάλα και η Μυτιλήνη εντάχθηκαν στο ΚΚΕ και εξέλεξαν πολιτευτές που στηρίζονταν από το αριστερό κόμμα²⁵⁵.

Ενδεικτικοί της μεταστροφής είναι ο τριπλασιασμός των προσφυγικών ψήφων στη Μυτιλήνη και ο διπλασιασμός τους στη Θεσσαλονίκη υπέρ του ΚΚΕ. Η υποστήριξη αυτή αποτελούσε κατά μείζονα λόγο μορφή διαμαρτυρίας και δεν μπορεί να χαρακτηριστεί παγιωμένη αλλά το ΚΚΕ άδραξε την ευκαιρία για να αυξήσει την επίδραση του στον προσφυγικό κόσμο και επανέφερε το σύνθημα για «ενιαίο μέτωπο εργατών και προσφύγων»²⁵⁶.

Η στροφή των προσφύγων προς την αριστερά διαφαίνεται στην ηγετική ομάδα του κόμματος στις αρχές της δεκαετίας του 1930, καθώς τα περισσότερα μέλη της είναι προσφυγικής καταγωγής. Αυτό μαρτυρά και την μεταβολή του ίδιου του κόμματος εφαρμόζοντας μια πιο σαφή αντιμετώπιση των προσφυγικών ζητημάτων. Αποποιήθηκε το αίτημα για ανεξαρτησία της Μακεδονία και της Θράκης και υιοθέτησε την τακτική για πλήρη εθνική και πολιτική ισότητα των μειονοτήτων. Τέλος, οι πρόσφυγες αναγνωρίζονταν ως ένα ενιαίο σύνολο πολιτών χωρίς ταξικούς ή άλλους διαχωρισμούς.

5. Συμπεράσματα.

Το σπουδαιότερο επίτευγμα του νέου ελληνικού κράτους είναι η υποδοχή και αποκατάσταση σχεδόν 1,5 εκατομμυρίου Μικρασιατών προσφύγων. Η εγκατάσταση των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο διαμόρφωσε την σύγχρονη εικόνα του κράτους και σταθεροποίησε τα σύνορα της χώρας. Η Μικρασιατική Καταστροφή επέφερε ως

²⁵⁴ Κατσάπης, Κ. 143

²⁵⁵ Κατσάπης, Κ. 145

²⁵⁶ Κατσάπης, Κ. σ. 144

οδυνηρή συνέπεια τον ξεριζωμό των Ελλήνων της Μικράς Ασίας και του Πόντου, έθεσε τέλος στις προσδοκίες της Μεγάλης Ιδέας και την αλυτρωτική πολιτική και συντέλεσε στη διαμόρφωση του νεοελληνισμού.

Οι πρόσφυγες δεν αποτελούσαν ενιαίο σύνολο, προέρχονταν από διαφορετικούς τόπους, με διαφορετικές παραδόσεις, πολλές φορές και με διαφορετική γλώσσα. Η ανταλλαγή των πληθυσμών δεν έγινε βάσει εθνικών χαρακτηριστικών αλλά θρησκείας. Επίσης, δεν άνηκαν όλοι στην ίδια κοινωνική τάξη ή ομάδα. Σε γενικές γραμμές, οι πρόσφυγες ταυτίστηκαν με τους αστούς των μεγάλων πόλεων της Μικράς Ασίας, κάτι τέτοιο όμως δεν ισχύει, αν αναλογιστεί κανείς ότι μαζί με αυτούς ήρθαν στην Ελλάδα και πολλοί αγρότες ή εργάτες. Συλλήβδην, οι πρόσφυγες αποτελούσαν ένα ανομοιογενές πολιτιστικά σύνολο που ως κοινό χαρακτηριστικό είχαν την ελληνική μικρασιατική ταυτότητα.

Το σύνολο αυτό χρειάστηκε να ενσωματωθεί στον γηγενή ελληνικό πληθυσμό. Η διαδικασία αυτή διήρκησε αρκετές δεκαετίες. Οι πρόσφυγες φτάνοντας στην Ελλάδα ανέπτυξαν την προσφυγική ταυτότητα, που εκπορευόταν από την κοινή καταγωγή και το κοινό βίωμα του εκπατρισμού. Αν και Έλληνες εθνικά, αντιμετωπίστηκαν από τους γηγενείς με καχυποψία και αρνητικότητα. Καλλιεργήθηκε και συντηρήθηκε ένας διαχωρισμός που δεν είναι λίγοι όσοι τον συγκρίνουν με τον διαχωρισμό που είχε επικρατήσει στην Ελλάδα την προηγούμενη δεκαετία, αυτόν μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών.

Η διαπίστωση αυτή ενδυναμώνεται δεδομένης της πολιτικής προσχώρησης των προσφύγων στη βενιζελική παράταξη. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες έλαβαν άμα τη αφίξει τους στην Ελλάδα πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Η πράξη αυτή προκάλεσε συγκρούσεις μεταξύ των βενιζελικών και των αντιπάλων τους, καθώς έκδηλη ήταν η υποστήριξη των προσφύγων στο Βενιζέλο. Οι αντιβενιζελικοί θεώρησαν ότι με την παροχή εκλογικών δικαιωμάτων στους πρόσφυγες ο βενιζελισμός εξασφάλιζε την εκλογή του. Από την άλλη, οι βενιζελικοί διέβλεπαν εκτός από αυτή τη θετική για αυτούς τάση και τον κίνδυνο διαχωρισμού γηγενών – προσφύγων αν οι δεύτεροι δεν αποκτούσαν πολιτικά δικαιώματα.

Η τοποθέτηση αυτή κρίνεται εύστοχη, καθώς η παροχή πολιτικών δικαιωμάτων θα αποτελούσε την επίσημη κρατική αναγνώριση των προσφύγων ως Έλληνες. Η κίνηση αυτή θα προσανατόλιζε προς την ίδια κατεύθυνση και τους γηγενείς, παρόλο που αυτό θα γινόταν με αργά βήματα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η διάκριση γηγενών – προσφύγων υποδαυλιζόταν από την τακτική των ίδιων των κομμάτων. Η ελλιπής διευθέτηση της μουσουλμανικής περιουσίας, οι ολιγωρίες στην αποκατάσταση των προσφύγων ήταν κάποιες από τις αιτίες που ενέτειναν την αντιπαλότητα. Επίσης, η συνήθεια των κομμάτων κατά τις προεκλογικές συγκεντρώσεις να απευθύνονται αποκλειστικά σε πρόσφυγες ή γηγενείς δε συντέλεσε στην πολιτική επικοινωνία των δυο ομάδων. Ο διαχωρισμός αυτός πιστευόταν ότι εξυπηρετούσε πολιτικά τα δυο κόμματα για αυτό και δεν έγιναν προσπάθειες απαλοιφής του, απεναντίας μάλιστα. Από το 1932 και εξής που καταβάλλονται προσπάθειες και από την αντιβενιζελική παράταξη να προσεγγίσει τους πρόσφυγες, τότε φαίνεται να αρχίζει η άμβλυνση της διάκρισης.

Οι πρόσφυγες αποτέλεσαν για μια δεκαετία και πλέον την πηγή ψήφων για τη βενιζελική παράταξη. Η πριν την καταστροφή σχηματισμένη πεποίθηση ότι ο Βενιζέλος ήταν ο ελευθερωτής τους και η εγγύηση για την εξυπηρέτηση των οικονομικών τους συμφερόντων δικαιολογούν την πίστη τους στην παράταξη του. Επίσης, με την άφιξη τους στην Ελλάδα, οι βενιζελικοί ήταν αυτοί που ενδιαφέρθηκαν να τους εξασφαλίσουν πολιτικά δικαιώματα ενώ αυτοί που τους τα αρνούσαν ήταν οι υπεύθυνοι της καταστροφής και του ξεριζωμού τους. Συν τοις άλλοις, η αντιβενιζελική παράταξη στην ρητορική της δεν αναφερόταν καθόλου στη λύση των προσφυγικών προβλημάτων ούτε επιχείρησε να τους προσεγγίσει. Αντίθετα, οι εξαγγελίες της έμοιαζαν να προασπίζονται τα συμφέροντα αποκλειστικά των γηγενών.

Ακόμα και σε περιπτώσεις που οι πρόσφυγες είχαν ερείσματα να απομακρυνθούν από τη βενιζελική παράταξη δεν το έκαναν μαζικά. Με τα χρόνια και ιδιαίτερα μετά την μείωση των αποζημιώσεων και τη διαφορετική ερμηνεία του σχετικού κειμένου της συνθήκης της Λωζάννης αλλά και την υπογραφή του ελληνοτουρκικού συμφώνου οι πρόσφυγες αποσχίστηκαν από το βενιζελισμό αλλά όχι σε υψηλό βαθμό.

Αναζητώντας το λόγο της προσήλωσης τους, μεταξύ των άλλων σχετίζεται και με την κινδυνολογία της βενιζελικής παράταξης ότι η επικράτηση των αντιβενιζελικών θα σήμαινε την παλινόρθωση και την εκδίωξη των προσφύγων. Ένας ακόμη πιθανός λόγος είναι η απουσία άλλου πολιτικού φορέα ικανού να διεκδικήσει τα προσφυγικά συμφέροντα. Αιτία είναι και η ισχυρή προσωπικότητα του Βενιζέλου. Είναι ενδεικτικό της επιρροής που ασκούσε ο συγκεκριμένος πολιτικός άνδρας, ότι παρά τις όποιες διαφωνίες των προσφύγων με το κόμμα των Φιλελευθέρων πριν από τις εκλογές του

1928, σύσσωμος ο προσφυγικός πληθυσμός το ψήφισε επειδή συμμετείχε στις εκλογές ύστερα από απουσία χρόνων ο Βενιζέλος.

Συν τοις άλλοις, η σταθερότητα της προσφυγικής ψήφου σχετίζεται με την απουσία προσφυγικών κομμάτων, ικανών να διεκδικήσουν αποφασιστικά τα συμφέροντα των ψηφοφόρων τους. Παρά τις προσπάθειες σχηματισμού αυτών των κομμάτων, δεν προέκυψε τελικά κάποιο ισχυρό κόμμα ανεξάρτητο από τα μεγαλύτερα. Αντίθετα, η προσπάθεια σχηματισμού έγινε υπό την επιρροή των μεγαλύτερων παρατάξεων που φρόντισαν δικοί τους υποψήφιοι να συμμετέχουν στα προσφυγικά κόμματα ή να τα ελέγχουν. Οι προσφυγικές φωνές ακούγονταν, επίσης, μέσα από προσφυγικές οργανώσεις, που και αυτές δεν ήταν ανεξάρτητες αλλά πρόσκειντο σε κάποια παράταξη.

Στις εκλογές του 1932 και 1933, ο βενιζελισμός μειώνει την επιρροή του στους πρόσφυγες, βέβαια όχι σε μεγάλο βαθμό αλλά ικανό ώστε να δώσει τη νίκη στην αντίπαλη παράταξη. Η δυσαρέσκεια και η απογοήτευση των προσφύγων συντέλεσαν ώστε ένα μέρος τους να στραφεί στους αντιβενιζελικούς και ένα άλλο στην αριστερά. Ήδη στη Θεσσαλονίκη η στροφή προς την αριστερά διαφάνηκε με την εκλογή του Πατρίκιου το 1924. Το 1932 όμως οι αστικοί συννοικισμοί που εξακολουθούν να βρίσκονται σε εξαθλίωση στρέφονται προς το ΚΚΕ. Οι πρόσφυγες έχουν συνειδητοποιήσει ότι η παραμονή τους στη Ελλάδα θα είναι μόνιμη και η νέα τους κοινωνική τάξη είναι η εργατική. Ταυτίστηκαν επομένως τα δικά τους συμφέροντα με αυτά των γηγενών εργατών, απέκτησαν ταξική συνείδηση και στράφηκαν στο ΚΚΕ.

6. Χρονικό περιόδου 1914-1932²⁵⁷.

²⁵⁷ Μαυρογορδάτος, σ. 9-14

1914

Ιούλιος: Αρχίζει ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος

1915

Φεβρουάριος: Διαφωνία Βενιζέλου - Κωνσταντίνου για την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο. Παραίτηση Βενιζέλου. Διορισμός κυβέρνησης Γούναρη και ίδρυση του Κόμματος Εθνικοφρόνων (αργότερα Λαϊκού).

Μάιος: Βουλευτικές εκλογές - μεγάλη πλειοψηφία των Φιλελευθέρων.

Αύγουστος: Γενική επιστράτευση. Απόβαση των Αγγλο-Γάλλων στη Θεσσαλονίκη. Νέα σύγκρουση Κωνσταντίνου- Βενιζέλου και εξαναγκασμός του τελευταίου σε παραίτηση.

Δεκέμβριος: Βουλευτικές εκλογές. Αποχή των φιλελευθέρων και παμψηφία των Αντιβενιζελικών, αλλά με μείωση των ψηφοφόρων κατά τα δύο τρίτα.

1916

Μάιος: Παράδοση του Ρούπελ στους Γερμανό-βουλγάρους.

Ιούνιος: Διακοίνωση της Αντάντ και άρση της γενικής επιστράτευσης.

Αύγουστος: Εισβολή και ανεμπόδιστη κατάληψη της Ανατολικής Μακεδονίας από τους Βουλγάρους. Κίνημα της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη.

Σεπτέμβριος: Ο Βενιζέλος εγκαταλείπει την Αθήνα, σχηματίζει την Προσωρινή κυβέρνηση και αναλαμβάνει την ηγεσία της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη

Νοέμβριος: Στην Αθήνα οι Κωνσταντινικοί αποκρούουν απόβαση των Αγγλογάλλων και στη συνέχεια εξαπολύουν πογκρόμ εναντίων των Βενιζελικών («Νοεμβριανά»). Αποκλεισμός της Παλαιάς Ελλάδας από την Αντάντ.

Δεκέμβριος: Ανάθεμα του Βενιζέλου στο Πεδίο του Άρεως και σε πολλές επαρχίες.

1917

Μάιος: Η Αντάντ εξαναγκάζει τον Κωνσταντίνο να φύγει στο εξωτερικό. Στο θρόνο ο Αλέξανδρος.

Ιούνιος: Άρση του αποκλεισμού. Κυβέρνηση Βενιζέλου. Σύγκληση της Βουλής που είχε εκλεγεί το Μάιο του 1915 (Βουλή των Λαζάρων.)

Οκτώβριος: Οκτωβριανή επανάσταση στη Ρωσία.

1918

Νοέμβριος: Τερματίζεται ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος. Στην Αθήνα ιδρύεται το Σοσιαλιστικό Εργατικό κόμμα της Ελλάδος (ΣΕΚΕ).

1919

Ιανουάριος: Ελληνικό εκστρατευτικό σώμα στην Ουκρανία.

Μάιος: Απόβαση του Ελληνικού στρατού στη Σμύρνη.

Νοέμβριος: Συνθήκη του Νεϊγύ.

1920

Μάιος: Ο Ελληνικός στρατός καταλαμβάνει την δυτική Θράκη και στην συνέχεια και την ανατολική.

Ιούλιος: Συνθήκη των Σεβρών. Δολοφονική απόπειρα κατά του Βενιζέλου. Βενιζελικά αντίποινα στην Αθήνα και δολοφονία του Ίωνα Δραγούμη.

Οκτώβριος: Θάνατος του Αλέξανδρου.

Νοέμβριος: Εκλογές Γ' Εθνικής Συνέλευσης. Συντριβή των Φιλελευθέρων και αναχώρηση του Βενιζέλου στο εξωτερικό. Παρωδία δημοψηφίσματος και επιστροφή του Κωνσταντίνου (το Δεκέμβριο).

1921

Σεπτέμβριος: Τερματίζεται χωρίς αποτέλεσμα η μεγάλη επίθεση του Ελληνικού στρατού προς την Άγκυρα.

1922

Αύγουστος: Κατάρρευση του μετώπου. Μικρασιατική καταστροφή.

Σεπτέμβριος: Στρατιωτική «επανάσταση» με αρχηγό τον Νικόλαο Πλαστήρα. Παραίτηση και αναχώρηση του Κωνσταντίνου. Τον διαδέχεται ο Γεώργιος ο Β.

Οκτώβριος: Εκκένωση της Ανατολικής Θράκης.

Νοέμβριος: Εκτέλεση των έξι (Δ. Γούναρη, Γ. Μπαλατατζή, Π. Πρωτοπαπαδάκη, Ν. Στράτου, και Γ. Χατζηανέστη).

Δεκέμβριος: Θάνατος του Κωνσταντίνου.

1923

Ιανουάριος: Σύμβαση στην υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας.

Ιούλιος: Συνθήκη της Λωζάννης.

Οκτώβριος: Στρατιωτική «αντεπανάσταση». Την καταστολή της ακολουθούν μαζικές εκκαθαρίσεις του στρατού.

Δεκέμβριος: Εκλογές Δ Συντακτικής Συνέλευσης. Αποχή των Αντιβενιζελικών και άνετη πλειοψηφία των Φιλελευθέρων, από τους οποίους έχουν αποχωριστεί η Δημοκρατική Ένωση υπό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου και άλλοι Δημοκρατικοί. Αναχώρηση Γεωργίου Β.

1924

Ιανουάριος: Επιστροφή και κυβέρνηση Βενιζέλου, που παραιτείται σχεδόν αμέσως.

Μάρτιος: Κυβέρνηση Παπαναστασίου. Αναχώρηση Βενιζέλου και διάσπαση κόμματος των Φιλελευθέρων. Ανακήρυξη της αβασίλευτης Δημοκρατίας με ψήφισμα της Συνέλευσης.

Απρίλιος: Δημοψήφισμα επικυρώνει την ανακήρυξη της Δημοκρατίας με μεγάλη πλειοψηφία (αν όχι με 70% που είχε ανακοινωθεί).

Μάιος: Παναγής Τσαλδάρης αναλαμβάνει οριστικά την ηγεσία του Λαϊκού κόμματος.

1925

Ιούνιος: Ο Θεόδωρος Πάγκαλος χωρίς να συναντήσει αντίσταση σχηματίζει πραξικοπηματικά κυβέρνηση, που θα εξελιχτεί σε ανοιχτή δικτατορία.

1926

Αύγουστος: Ανατροπή δικτατορίας Παγκάλου.

Νοέμβριος: Βουλευτικές εκλογές.

Δεκέμβριος: «Οικουμενική» κυβέρνηση υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη με την συμμετοχή όλων των Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών κομμάτων.

1927

Απρίλιος: Ο Βενιζέλος επιστρέφει και «Ιδιωτεύει» στα Χανιά.

Ιούνιος: Ψηφίζεται το Σύνταγμα της Δημοκρατίας και ρυθμίζεται η επαναφορά στον στρατό των απότακτων αξιωματικών.

Αύγουστος: Το Λαϊκό κόμμα αποχωρεί από την κυβέρνηση.

1928

Μάιος: Ολοκληρώνεται η οικονομική σταθεροποίηση. Παραμερισμός του πρωτεργάτη Γ. Καφαντάρη και ανασύσταση του κόμματος των Φιλελευθέρων υπό τον Βενιζέλο.

Ιούλιος: Κυβέρνηση Βενιζέλου.

Αύγουστος: Βουλευτικές εκλογές. Θριαμβευτική νίκη και συντριπτική πλειοψηφία του Βενιζέλου.

1929

Απρίλιος: Οι πρώτες Γερουσιαστικές εκλογές. Μεγάλη πλειοψηφία Βενιζελικών, αλλά και μεγάλη αποχή.

Δεκέμβριος: Εκλογή του Αλ. Ζαΐμη για πρόεδρο Δημοκρατίας.

1930

Ιούνιος: Η Σύμβαση της Άγκυρας εκκαθαρίζει οριστικά τις ελληνοτουρκικές εκκρεμότητες από την ανταλλαγή των πληθυσμών.

1931

Σεπτέμβριος: Μετά την εγκατάλειψη του χρυσού κανόνα από την Βρετανία, η Παγκόσμια οικονομική κρίση, αρχίζει να έχει καταστρεπτικό αντίκτυπο και στην Ελλάδα.

1932

Απρίλιος: Οριστικοποιείται η αποτυχία του Βενιζέλου να εξασφαλίσει νέα δάνεια και αναστολή της εξυπηρέτησης του εξωτερικού χρέους. Ακολουθεί αποτίμηση της δραχμής, χρεωστάσιο περιορισμός των εισαγωγών κτλ.

Σεπτέμβριος: Βουλευτικές εκλογές. Η ανακίνηση του πολιτειακού από τον Βενιζέλο συγκρατεί την φθορά των Φιλελευθέρων που έρχονται ισόπαλοι με τους Λαϊκούς.

Οκτώβριος: Αναγνώριση της αβασίλευτης Δημοκρατίας από το Λαϊκό κόμμα.

Νοέμβριος: Πρώτη κυβέρνηση Τσαλδάρη με ψήφο ανοχής των φιλελευθέρων.

1933

Ιανουάριος: Καταψήφιση της κυβέρνησης Τσαλδάρη. Τελευταία κυβέρνηση Βενιζέλου.

Μάρτιος: Βουλευτικές εκλογές. Ισοπαλία σε ψήφους αλλά άνετη Αντιβενιζελική πλειοψηφία σε έδρες. Κίνημα Πλαστήρα καταλήγει σε αδιέξοδο. Κυβέρνηση Τσαλδάρη.

Ιούνιος: Δολοφονική απόπειρα κατά του Βενιζέλου.

Ιούλιος: Επαναληπτική εκλογή Θεσσαλονίκης. Θρίαμβος των Βενιζελικών, που αρχίζουν προετοιμασίες για το ενδεχόμενο ένοπλης αναμέτρησης.

ΕΤΟΣ Α. ΑΡ. 12 ΑΘΗΝΑΙ Σάββατον 12 'Απριλίου 1924

ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΦΩΝΗ

ΟΡΓΑΝΟΝ ΤΩΝ ΑΝΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ

Γραφεῖν: Διευθυνή: καὶ Ἰδιοκτήτης
Ὁδὸς Παπποφραγοπούλου Ἀρ.θ. 13. Χ. ΠΟΛΑΤΟΓΛΟΥ ΔΙΚΗΓΟΡΟΣ Τιμὴ φύλλου λεπτὰ 50

ΟΛΟΙ ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΘΑ ΨΗΦΙΣΟΥΝ ΑΥΡΙΟΝ

<p>ΝΑΙ ΔΙΑ ΤΗΝ ΔΕΥΤΕΡΑΝ ΚΑΙ ΤΕΤΑΡΤΗΝ ΤΩΝ ΔΗΚΑΕΤΕΤΑΣΙΝ.</p> <p>ΝΑΙ ΔΙΑ ΤΗΝ ΕΥΤΕΡΙΑΝ ΤΟΥ ΤΟΥΤΟΥ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑΝ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ.</p> <p>ΝΑΙ ΔΙΑ ΤΗΝ ΑΝΥΦΕΣΙΝ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΥΤΕΡΙΑΝ ΤΟΥ ΤΟΥΤΟΥ.</p>	<h1 style="font-size: 4em; margin: 0;">ΝΑΙ</h1>	<p>ΔΙΑ ΤΗΝ ΕΥΧΕΛΙΜΟΝ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΚΑΙ ΓΑΛΗΝΕΣΤΗΝ ΤΟΥ ΤΟΥΤΟΥ.</p> <p>ΔΙΑ ΤΗΝ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗΝ ΚΑΙ ΕΥΜΟΝΟΙΚΗΝ ΑΝΑΤΕΛΗΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ.</p> <p>ΔΙΑ ΤΗΝ ΟΡΙΣΤΙΚΗΝ ΕΚΡΕΙΣΙΝ ΤΗΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ.</p>
---	---	--

ΔΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΝ

ΔΙΠΛΗ ΧΑΡΑ - ΔΙΠΛΗ ΝΙΚΗ

Δημοκρατία, σὺ τῆς ὁποίας θεμελιώδες δόγμα εἶναι, ὅτι κάθε

Η ΠΑΡΟΧΗ ΨΗΦΟΥ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΑΣ

ΑΘΗΝΑΙ. Ο κ. Κροκιδᾶς διέταξε να δημοσιευθῆ τὸ ταχύτερον τὸ νομοθετικὸν Διατάγμα περὶ παροχῆς ψήφου εἰς τοὺς πρόσφυγας, διὰ τὰ μὴ παρέρχηται τὸ δρισθὲν χρονικὸν διάστημα διδτὴν ἐγγραφὴν των εἰς τοὺς ἐκλογικοὺς καταλόγους καὶ τὴν ληψὴν βιβλιαρίων. Ο κ. Κροκιδᾶς ἐβεβαίωσεν ὅτι διὰ νομοθετικὸν Διατάγματος θὰ μερῶρισθῆ ἡ ἐπιχορήγησις τῶν Βουλευτῶν εἰς δρ. δύο χιλιάδας.

"ΝΕΟΛΟΓΟΣ" (Νοῦμβριος 22)

ΣΥΝΔΡΟΜΑΙ ΠΡΟΠΑΗΡΩΤΑΙ				ΕΜΠΡΟΣ			
ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ		ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ		ΗΜΕΡΗΣΙΑ ΕΘΝΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ			
ΕΤΗΣΙΑ	ΔΡ. 180	ΕΤΗΣΙΑ	ΔΡ. 300				
ΕΞΑΜΗΝΟΣ	90	ΕΞΑΜΗΝΟΣ	150				
ΤΡΙΜΗΝΟΣ	60	ΤΡΙΜΗΝΟΣ	100				
ΙΜΑΚΤΗΣ Δ. ΟΙΚ. ΚΑΛΑΠΟΘΑΚΗΣ							
ΣΤΟΣ 300 - ΑΡΙΘΜΟΣ 3005		ΓΡΑΦΕΙΑ ΟΔΟΥ ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ 3 - ΤΗΛ. 784		ΕΚΔΑΚΤΟ ΦΥΛΑΚΟΝ ΛΕΠΤΑ 50		ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ, - ΔΕΥΤΕΡΑ 14 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1934	

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑΤΟΣ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΛΑΟΣ ΕΨΗΦΙΣΕΝ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΗΣΥΧΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΔΕΛΦΩΣΕΩΣ ΤΑ ΟΛΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΨΗΦΟΦΟΡΙΑΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΚΑΙ ΕΙΣ ΤΑΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ



ΕΠΙΘΥΝΟΝΣ ΑΙΣΙΟ ΤΟ ΣΥΣΤΗΝΟΝ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ (σ. 4) "Η κερνή των ἐπιθυμιῶν εἰς τὸ ἅδιον ἔθηκεν ἀπὸ τῆς 22 ἄρ. 21 ἄρ. 22 ἄρ. 23 ἄρ. 24 ἄρ. 25 ἄρ. 26 ἄρ. 27 ἄρ. 28 ἄρ. 29 ἄρ. 30 ἄρ. 31 ἄρ. 32 ἄρ. 33 ἄρ. 34 ἄρ. 35 ἄρ. 36 ἄρ. 37 ἄρ. 38 ἄρ. 39 ἄρ. 40 ἄρ. 41 ἄρ. 42 ἄρ. 43 ἄρ. 44 ἄρ. 45 ἄρ. 46 ἄρ. 47 ἄρ. 48 ἄρ. 49 ἄρ. 50 ἄρ. 51 ἄρ. 52 ἄρ. 53 ἄρ. 54 ἄρ. 55 ἄρ. 56 ἄρ. 57 ἄρ. 58 ἄρ. 59 ἄρ. 60 ἄρ. 61 ἄρ. 62 ἄρ. 63 ἄρ. 64 ἄρ. 65 ἄρ. 66 ἄρ. 67 ἄρ. 68 ἄρ. 69 ἄρ. 70 ἄρ. 71 ἄρ. 72 ἄρ. 73 ἄρ. 74 ἄρ. 75 ἄρ. 76 ἄρ. 77 ἄρ. 78 ἄρ. 79 ἄρ. 80 ἄρ. 81 ἄρ. 82 ἄρ. 83 ἄρ. 84 ἄρ. 85 ἄρ. 86 ἄρ. 87 ἄρ. 88 ἄρ. 89 ἄρ. 90 ἄρ. 91 ἄρ. 92 ἄρ. 93 ἄρ. 94 ἄρ. 95 ἄρ. 96 ἄρ. 97 ἄρ. 98 ἄρ. 99 ἄρ. 100 ἄρ. 101 ἄρ. 102 ἄρ. 103 ἄρ. 104 ἄρ. 105 ἄρ. 106 ἄρ. 107 ἄρ. 108 ἄρ. 109 ἄρ. 110 ἄρ. 111 ἄρ. 112 ἄρ. 113 ἄρ. 114 ἄρ. 115 ἄρ. 116 ἄρ. 117 ἄρ. 118 ἄρ. 119 ἄρ. 120 ἄρ. 121 ἄρ. 122 ἄρ. 123 ἄρ. 124 ἄρ. 125 ἄρ. 126 ἄρ. 127 ἄρ. 128 ἄρ. 129 ἄρ. 130 ἄρ. 131 ἄρ. 132 ἄρ. 133 ἄρ. 134 ἄρ. 135 ἄρ. 136 ἄρ. 137 ἄρ. 138 ἄρ. 139 ἄρ. 140 ἄρ. 141 ἄρ. 142 ἄρ. 143 ἄρ. 144 ἄρ. 145 ἄρ. 146 ἄρ. 147 ἄρ. 148 ἄρ. 149 ἄρ. 150 ἄρ. 151 ἄρ. 152 ἄρ. 153 ἄρ. 154 ἄρ. 155 ἄρ. 156 ἄρ. 157 ἄρ. 158 ἄρ. 159 ἄρ. 160 ἄρ. 161 ἄρ. 162 ἄρ. 163 ἄρ. 164 ἄρ. 165 ἄρ. 166 ἄρ. 167 ἄρ. 168 ἄρ. 169 ἄρ. 170 ἄρ. 171 ἄρ. 172 ἄρ. 173 ἄρ. 174 ἄρ. 175 ἄρ. 176 ἄρ. 177 ἄρ. 178 ἄρ. 179 ἄρ. 180 ἄρ. 181 ἄρ. 182 ἄρ. 183 ἄρ. 184 ἄρ. 185 ἄρ. 186 ἄρ. 187 ἄρ. 188 ἄρ. 189 ἄρ. 190 ἄρ. 191 ἄρ. 192 ἄρ. 193 ἄρ. 194 ἄρ. 195 ἄρ. 196 ἄρ. 197 ἄρ. 198 ἄρ. 199 ἄρ. 200 ἄρ. 201 ἄρ. 202 ἄρ. 203 ἄρ. 204 ἄρ. 205 ἄρ. 206 ἄρ. 207 ἄρ. 208 ἄρ. 209 ἄρ. 210 ἄρ. 211 ἄρ. 212 ἄρ. 213 ἄρ. 214 ἄρ. 215 ἄρ. 216 ἄρ. 217 ἄρ. 218 ἄρ. 219 ἄρ. 220 ἄρ. 221 ἄρ. 222 ἄρ. 223 ἄρ. 224 ἄρ. 225 ἄρ. 226 ἄρ. 227 ἄρ. 228 ἄρ. 229 ἄρ. 230 ἄρ. 231 ἄρ. 232 ἄρ. 233 ἄρ. 234 ἄρ. 235 ἄρ. 236 ἄρ. 237 ἄρ. 238 ἄρ. 239 ἄρ. 240 ἄρ. 241 ἄρ. 242 ἄρ. 243 ἄρ. 244 ἄρ. 245 ἄρ. 246 ἄρ. 247 ἄρ. 248 ἄρ. 249 ἄρ. 250 ἄρ. 251 ἄρ. 252 ἄρ. 253 ἄρ. 254 ἄρ. 255 ἄρ. 256 ἄρ. 257 ἄρ. 258 ἄρ. 259 ἄρ. 260 ἄρ. 261 ἄρ. 262 ἄρ. 263 ἄρ. 264 ἄρ. 265 ἄρ. 266 ἄρ. 267 ἄρ. 268 ἄρ. 269 ἄρ. 270 ἄρ. 271 ἄρ. 272 ἄρ. 273 ἄρ. 274 ἄρ. 275 ἄρ. 276 ἄρ. 277 ἄρ. 278 ἄρ. 279 ἄρ. 280 ἄρ. 281 ἄρ. 282 ἄρ. 283 ἄρ. 284 ἄρ. 285 ἄρ. 286 ἄρ. 287 ἄρ. 288 ἄρ. 289 ἄρ. 290 ἄρ. 291 ἄρ. 292 ἄρ. 293 ἄρ. 294 ἄρ. 295 ἄρ. 296 ἄρ. 297 ἄρ. 298 ἄρ. 299 ἄρ. 300 ἄρ. 301 ἄρ. 302 ἄρ. 303 ἄρ. 304 ἄρ. 305 ἄρ. 306 ἄρ. 307 ἄρ. 308 ἄρ. 309 ἄρ. 310 ἄρ. 311 ἄρ. 312 ἄρ. 313 ἄρ. 314 ἄρ. 315 ἄρ. 316 ἄρ. 317 ἄρ. 318 ἄρ. 319 ἄρ. 320 ἄρ. 321 ἄρ. 322 ἄρ. 323 ἄρ. 324 ἄρ. 325 ἄρ. 326 ἄρ. 327 ἄρ. 328 ἄρ. 329 ἄρ. 330 ἄρ. 331 ἄρ. 332 ἄρ. 333 ἄρ. 334 ἄρ. 335 ἄρ. 336 ἄρ. 337 ἄρ. 338 ἄρ. 339 ἄρ. 340 ἄρ. 341 ἄρ. 342 ἄρ. 343 ἄρ. 344 ἄρ. 345 ἄρ. 346 ἄρ. 347 ἄρ. 348 ἄρ. 349 ἄρ. 350 ἄρ. 351 ἄρ. 352 ἄρ. 353 ἄρ. 354 ἄρ. 355 ἄρ. 356 ἄρ. 357 ἄρ. 358 ἄρ. 359 ἄρ. 360 ἄρ. 361 ἄρ. 362 ἄρ. 363 ἄρ. 364 ἄρ. 365 ἄρ. 366 ἄρ. 367 ἄρ. 368 ἄρ. 369 ἄρ. 370 ἄρ. 371 ἄρ. 372 ἄρ. 373 ἄρ. 374 ἄρ. 375 ἄρ. 376 ἄρ. 377 ἄρ. 378 ἄρ. 379 ἄρ. 380 ἄρ. 381 ἄρ. 382 ἄρ. 383 ἄρ. 384 ἄρ. 385 ἄρ. 386 ἄρ. 387 ἄρ. 388 ἄρ. 389 ἄρ. 390 ἄρ. 391 ἄρ. 392 ἄρ. 393 ἄρ. 394 ἄρ. 395 ἄρ. 396 ἄρ. 397 ἄρ. 398 ἄρ. 399 ἄρ. 400 ἄρ. 401 ἄρ. 402 ἄρ. 403 ἄρ. 404 ἄρ. 405 ἄρ. 406 ἄρ. 407 ἄρ. 408 ἄρ. 409 ἄρ. 410 ἄρ. 411 ἄρ. 412 ἄρ. 413 ἄρ. 414 ἄρ. 415 ἄρ. 416 ἄρ. 417 ἄρ. 418 ἄρ. 419 ἄρ. 420 ἄρ. 421 ἄρ. 422 ἄρ. 423 ἄρ. 424 ἄρ. 425 ἄρ. 426 ἄρ. 427 ἄρ. 428 ἄρ. 429 ἄρ. 430 ἄρ. 431 ἄρ. 432 ἄρ. 433 ἄρ. 434 ἄρ. 435 ἄρ. 436 ἄρ. 437 ἄρ. 438 ἄρ. 439 ἄρ. 440 ἄρ. 441 ἄρ. 442 ἄρ. 443 ἄρ. 444 ἄρ. 445 ἄρ. 446 ἄρ. 447 ἄρ. 448 ἄρ. 449 ἄρ. 450 ἄρ. 451 ἄρ. 452 ἄρ. 453 ἄρ. 454 ἄρ. 455 ἄρ. 456 ἄρ. 457 ἄρ. 458 ἄρ. 459 ἄρ. 460 ἄρ. 461 ἄρ. 462 ἄρ. 463 ἄρ. 464 ἄρ. 465 ἄρ. 466 ἄρ. 467 ἄρ. 468 ἄρ. 469 ἄρ. 470 ἄρ. 471 ἄρ. 472 ἄρ. 473 ἄρ. 474 ἄρ. 475 ἄρ. 476 ἄρ. 477 ἄρ. 478 ἄρ. 479 ἄρ. 480 ἄρ. 481 ἄρ. 482 ἄρ. 483 ἄρ. 484 ἄρ. 485 ἄρ. 486 ἄρ. 487 ἄρ. 488 ἄρ. 489 ἄρ. 490 ἄρ. 491 ἄρ. 492 ἄρ. 493 ἄρ. 494 ἄρ. 495 ἄρ. 496 ἄρ. 497 ἄρ. 498 ἄρ. 499 ἄρ. 500 ἄρ. 501 ἄρ. 502 ἄρ. 503 ἄρ. 504 ἄρ. 505 ἄρ. 506 ἄρ. 507 ἄρ. 508 ἄρ. 509 ἄρ. 510 ἄρ. 511 ἄρ. 512 ἄρ. 513 ἄρ. 514 ἄρ. 515 ἄρ. 516 ἄρ. 517 ἄρ. 518 ἄρ. 519 ἄρ. 520 ἄρ. 521 ἄρ. 522 ἄρ. 523 ἄρ. 524 ἄρ. 525 ἄρ. 526 ἄρ. 527 ἄρ. 528 ἄρ. 529 ἄρ. 530 ἄρ. 531 ἄρ. 532 ἄρ. 533 ἄρ. 534 ἄρ. 535 ἄρ. 536 ἄρ. 537 ἄρ. 538 ἄρ. 539 ἄρ. 540 ἄρ. 541 ἄρ. 542 ἄρ. 543 ἄρ. 544 ἄρ. 545 ἄρ. 546 ἄρ. 547 ἄρ. 548 ἄρ. 549 ἄρ. 550 ἄρ. 551 ἄρ. 552 ἄρ. 553 ἄρ. 554 ἄρ. 555 ἄρ. 556 ἄρ. 557 ἄρ. 558 ἄρ. 559 ἄρ. 560 ἄρ. 561 ἄρ. 562 ἄρ. 563 ἄρ. 564 ἄρ. 565 ἄρ. 566 ἄρ. 567 ἄρ. 568 ἄρ. 569 ἄρ. 570 ἄρ. 571 ἄρ. 572 ἄρ. 573 ἄρ. 574 ἄρ. 575 ἄρ. 576 ἄρ. 577 ἄρ. 578 ἄρ. 579 ἄρ. 580 ἄρ. 581 ἄρ. 582 ἄρ. 583 ἄρ. 584 ἄρ. 585 ἄρ. 586 ἄρ. 587 ἄρ. 588 ἄρ. 589 ἄρ. 590 ἄρ. 591 ἄρ. 592 ἄρ. 593 ἄρ. 594 ἄρ. 595 ἄρ. 596 ἄρ. 597 ἄρ. 598 ἄρ. 599 ἄρ. 600 ἄρ. 601 ἄρ. 602 ἄρ. 603 ἄρ. 604 ἄρ. 605 ἄρ. 606 ἄρ. 607 ἄρ. 608 ἄρ. 609 ἄρ. 610 ἄρ. 611 ἄρ. 612 ἄρ. 613 ἄρ. 614 ἄρ. 615 ἄρ. 616 ἄρ. 617 ἄρ. 618 ἄρ. 619 ἄρ. 620 ἄρ. 621 ἄρ. 622 ἄρ. 623 ἄρ. 624 ἄρ. 625 ἄρ. 626 ἄρ. 627 ἄρ. 628 ἄρ. 629 ἄρ. 630 ἄρ. 631 ἄρ. 632 ἄρ. 633 ἄρ. 634 ἄρ. 635 ἄρ. 636 ἄρ. 637 ἄρ. 638 ἄρ. 639 ἄρ. 640 ἄρ. 641 ἄρ. 642 ἄρ. 643 ἄρ. 644 ἄρ. 645 ἄρ. 646 ἄρ. 647 ἄρ. 648 ἄρ. 649 ἄρ. 650 ἄρ. 651 ἄρ. 652 ἄρ. 653 ἄρ. 654 ἄρ. 655 ἄρ. 656 ἄρ. 657 ἄρ. 658 ἄρ. 659 ἄρ. 660 ἄρ. 661 ἄρ. 662 ἄρ. 663 ἄρ. 664 ἄρ. 665 ἄρ. 666 ἄρ. 667 ἄρ. 668 ἄρ. 669 ἄρ. 670 ἄρ. 671 ἄρ. 672 ἄρ. 673 ἄρ. 674 ἄρ. 675 ἄρ. 676 ἄρ. 677 ἄρ. 678 ἄρ. 679 ἄρ. 680 ἄρ. 681 ἄρ. 682 ἄρ. 683 ἄρ. 684 ἄρ. 685 ἄρ. 686 ἄρ. 687 ἄρ. 688 ἄρ. 689 ἄρ. 690 ἄρ. 691 ἄρ. 692 ἄρ. 693 ἄρ. 694 ἄρ. 695 ἄρ. 696 ἄρ. 697 ἄρ. 698 ἄρ. 699 ἄρ. 700 ἄρ. 701 ἄρ. 702 ἄρ. 703 ἄρ. 704 ἄρ. 705 ἄρ. 706 ἄρ. 707 ἄρ. 708 ἄρ. 709 ἄρ. 710 ἄρ. 711 ἄρ. 712 ἄρ. 713 ἄρ. 714 ἄρ. 715 ἄρ. 716 ἄρ. 717 ἄρ. 718 ἄρ. 719 ἄρ. 720 ἄρ. 721 ἄρ. 722 ἄρ. 723 ἄρ. 724 ἄρ. 725 ἄρ. 726 ἄρ. 727 ἄρ. 728 ἄρ. 729 ἄρ. 730 ἄρ. 731 ἄρ. 732 ἄρ. 733 ἄρ. 734 ἄρ. 735 ἄρ. 736 ἄρ. 737 ἄρ. 738 ἄρ. 739 ἄρ. 740 ἄρ. 741 ἄρ. 742 ἄρ. 743 ἄρ. 744 ἄρ. 745 ἄρ. 746 ἄρ. 747 ἄρ. 748 ἄρ. 749 ἄρ. 750 ἄρ. 751 ἄρ. 752 ἄρ. 753 ἄρ. 754 ἄρ. 755 ἄρ. 756 ἄρ. 757 ἄρ. 758 ἄρ. 759 ἄρ. 760 ἄρ. 761 ἄρ. 762 ἄρ. 763 ἄρ. 764 ἄρ. 765 ἄρ. 766 ἄρ. 767 ἄρ. 768 ἄρ. 769 ἄρ. 770 ἄρ. 771 ἄρ. 772 ἄρ. 773 ἄρ. 774 ἄρ. 775 ἄρ. 776 ἄρ. 777 ἄρ. 778 ἄρ. 779 ἄρ. 780 ἄρ. 781 ἄρ. 782 ἄρ. 783 ἄρ. 784 ἄρ. 785 ἄρ. 786 ἄρ. 787 ἄρ. 788 ἄρ. 789 ἄρ. 790 ἄρ. 791 ἄρ. 792 ἄρ. 793 ἄρ. 794 ἄρ. 795 ἄρ. 796 ἄρ. 797 ἄρ. 798 ἄρ. 799 ἄρ. 800 ἄρ. 801 ἄρ. 802 ἄρ. 803 ἄρ. 804 ἄρ. 805 ἄρ. 806 ἄρ. 807 ἄρ. 808 ἄρ. 809 ἄρ. 810 ἄρ. 811 ἄρ. 812 ἄρ. 813 ἄρ. 814 ἄρ. 815 ἄρ. 816 ἄρ. 817 ἄρ. 818 ἄρ. 819 ἄρ. 820 ἄρ. 821 ἄρ. 822 ἄρ. 823 ἄρ. 824 ἄρ. 825 ἄρ. 826 ἄρ. 827 ἄρ. 828 ἄρ. 829 ἄρ. 830 ἄρ. 831 ἄρ. 832 ἄρ. 833 ἄρ. 834 ἄρ. 835 ἄρ. 836 ἄρ. 837 ἄρ. 838 ἄρ. 839 ἄρ. 840 ἄρ. 841 ἄρ. 842 ἄρ. 843 ἄρ. 844 ἄρ. 845 ἄρ. 846 ἄρ. 847 ἄρ. 848 ἄρ. 849 ἄρ. 850 ἄρ. 851 ἄρ. 852 ἄρ. 853 ἄρ. 854 ἄρ. 855 ἄρ. 856 ἄρ. 857 ἄρ. 858 ἄρ. 859 ἄρ. 860 ἄρ. 861 ἄρ. 862 ἄρ. 863 ἄρ. 864 ἄρ. 865 ἄρ. 866 ἄρ. 867 ἄρ. 868 ἄρ. 869 ἄρ. 870 ἄρ. 871 ἄρ. 872 ἄρ. 873 ἄρ. 874 ἄρ. 875 ἄρ. 876 ἄρ. 877 ἄρ. 878 ἄρ. 879 ἄρ. 880 ἄρ. 881 ἄρ. 882 ἄρ. 883 ἄρ. 884 ἄρ. 885 ἄρ. 886 ἄρ. 887 ἄρ. 888 ἄρ. 889 ἄρ. 890 ἄρ. 891 ἄρ. 892 ἄρ. 893 ἄρ. 894 ἄρ. 895 ἄρ. 896 ἄρ. 897 ἄρ. 898 ἄρ. 899 ἄρ. 900 ἄρ. 901 ἄρ. 902 ἄρ. 903 ἄρ. 904 ἄρ. 905 ἄρ. 906 ἄρ. 907 ἄρ. 908 ἄρ. 909 ἄρ. 910 ἄρ. 911 ἄρ. 912 ἄρ. 913 ἄρ. 914 ἄρ. 915 ἄρ. 916 ἄρ. 917 ἄρ. 918 ἄρ. 919 ἄρ. 920 ἄρ. 921 ἄρ. 922 ἄρ. 923 ἄρ. 924 ἄρ. 925 ἄρ. 926 ἄρ. 927 ἄρ. 928 ἄρ. 929 ἄρ. 930 ἄρ. 931 ἄρ. 932 ἄρ. 933 ἄρ. 934 ἄρ. 935 ἄρ. 936 ἄρ. 937 ἄρ. 938 ἄρ. 939 ἄρ. 940 ἄρ. 941 ἄρ. 942 ἄρ. 943 ἄρ. 944 ἄρ. 945 ἄρ. 946 ἄρ. 947 ἄρ. 948 ἄρ. 949 ἄρ. 950 ἄρ. 951 ἄρ. 952 ἄρ. 953 ἄρ. 954 ἄρ. 955 ἄρ. 956 ἄρ. 957 ἄρ. 958 ἄρ. 959 ἄρ. 960 ἄρ. 961 ἄρ. 962 ἄρ. 963 ἄρ. 964 ἄρ. 965 ἄρ. 966 ἄρ. 967 ἄρ. 968 ἄρ. 969 ἄρ. 970 ἄρ. 971 ἄρ. 972 ἄρ. 973 ἄρ. 974 ἄρ. 975 ἄρ. 976 ἄρ. 977 ἄρ. 978 ἄρ. 979 ἄρ. 980 ἄρ. 981 ἄρ. 982 ἄρ. 983 ἄρ. 984 ἄρ. 985 ἄρ. 986 ἄρ. 987 ἄρ. 988 ἄρ. 989 ἄρ. 990 ἄρ. 991 ἄρ. 992 ἄρ. 993 ἄρ. 994 ἄρ. 995 ἄρ. 996 ἄρ. 997 ἄρ. 998 ἄρ. 999 ἄρ. 1000

ΕΠΙΘΥΝΟΝΣ ΑΙΣΙΟ ΤΟ ΣΥΣΤΗΝΟΝ ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ (σ. 4) "Η κερνή των ἐπιθυμιῶν εἰς τὸ ἅδιον ἔθηκεν ἀπὸ τῆς 22 ἄρ. 21 ἄρ. 22 ἄρ. 23 ἄρ. 24 ἄρ. 25 ἄρ. 26 ἄρ. 27 ἄρ. 28 ἄρ. 29 ἄρ. 30 ἄρ. 31 ἄρ. 32 ἄρ. 33 ἄρ. 34 ἄρ. 35 ἄρ. 36 ἄρ. 37 ἄρ. 38 ἄρ. 39 ἄρ. 40 ἄρ. 41 ἄρ. 42 ἄρ. 43 ἄρ. 44 ἄρ. 45 ἄρ. 46 ἄρ. 47 ἄρ. 48 ἄρ. 49 ἄρ. 50 ἄρ. 51 ἄρ. 52 ἄρ. 53 ἄρ. 54 ἄρ. 55 ἄρ. 56 ἄρ. 57 ἄρ. 58 ἄρ. 59 ἄρ. 60 ἄρ. 61 ἄρ. 62 ἄρ. 63 ἄρ. 64 ἄρ. 65 ἄρ. 66 ἄρ. 67 ἄρ. 68 ἄρ. 69 ἄρ. 70 ἄρ. 71 ἄρ. 72 ἄρ. 73 ἄρ. 74 ἄρ. 75 ἄρ. 76 ἄρ. 77 ἄρ. 78 ἄρ. 79 ἄρ. 80 ἄρ. 81 ἄρ. 82 ἄρ. 83 ἄρ. 84 ἄρ. 85 ἄρ. 86 ἄρ. 87 ἄρ. 88 ἄρ. 89 ἄρ. 90 ἄρ. 91 ἄρ. 92 ἄρ. 93 ἄρ. 94 ἄρ. 95 ἄρ. 96 ἄρ. 97 ἄρ. 98 ἄρ. 99 ἄρ. 100 ἄρ. 101 ἄρ. 102 ἄρ. 103 ἄρ. 104 ἄρ. 105 ἄρ. 106 ἄρ. 107 ἄρ. 108 ἄρ. 109 ἄρ. 110 ἄρ. 111 ἄρ. 112 ἄρ. 113 ἄρ. 114 ἄρ. 115 ἄρ. 116 ἄρ. 117 ἄρ. 118 ἄρ. 119 ἄρ. 120 ἄρ. 121 ἄρ. 122 ἄρ. 123 ἄρ. 124 ἄρ. 125 ἄρ. 126 ἄρ. 127 ἄρ. 128 ἄρ. 129 ἄρ. 130 ἄρ. 131 ἄρ. 132 ἄρ. 133 ἄρ. 134 ἄρ. 135 ἄρ. 136 ἄρ. 137 ἄρ. 138 ἄρ. 139 ἄρ. 140 ἄρ. 141 ἄρ. 142 ἄρ. 143 ἄρ. 144 ἄρ. 145 ἄρ. 146 ἄρ. 147 ἄρ. 148 ἄρ. 149 ἄρ. 150 ἄρ. 151 ἄρ. 152 ἄρ. 153 ἄρ. 154 ἄρ. 155 ἄρ. 156 ἄρ. 157 ἄρ. 158 ἄρ. 159 ἄρ. 160 ἄρ. 161 ἄρ. 162 ἄρ. 163 ἄρ. 164 ἄρ. 165 ἄρ. 166 ἄρ. 167 ἄρ. 168 ἄρ. 169 ἄρ. 170 ἄρ. 171 ἄρ. 172 ἄρ. 173 ἄρ. 174 ἄρ. 175 ἄρ. 176 ἄρ. 177 ἄρ. 178 ἄρ. 179 ἄρ. 180 ἄρ. 181 ἄρ. 182 ἄρ. 183 ἄρ. 184 ἄρ. 185 ἄρ. 186 ἄρ. 187 ἄρ. 188 ἄρ. 189 ἄρ. 190 ἄρ. 191 ἄρ. 192 ἄρ. 193 ἄρ. 194 ἄρ. 195 ἄρ. 196 ἄρ. 197 ἄρ. 198 ἄρ. 199 ἄρ. 200 ἄρ. 201 ἄρ. 202 ἄρ. 203 ἄρ. 204 ἄρ. 205 ἄρ. 206 ἄρ. 207 ἄρ. 208 ἄρ. 209 ἄρ. 210 ἄρ. 211 ἄρ. 212 ἄρ. 213 ἄρ. 214 ἄρ. 215 ἄρ. 216 ἄρ. 217 ἄρ. 218 ἄρ. 219 ἄρ. 220 ἄρ. 221 ἄρ. 222 ἄρ. 223 ἄρ. 224 ἄρ. 225 ἄρ. 226 ἄρ. 227 ἄρ. 228 ἄρ. 229 ἄρ. 230 ἄρ. 231 ἄρ. 232 ἄρ. 233 ἄρ. 234 ἄρ. 235 ἄρ. 236 ἄρ. 237 ἄρ. 238 ἄρ. 239 ἄρ. 240 ἄρ. 241 ἄρ. 242 ἄρ. 243 ἄρ. 244 ἄρ. 245 ἄρ. 246 ἄρ. 247 ἄρ. 248 ἄρ. 249 ἄρ. 250 ἄρ. 251 ἄρ. 252 ἄρ. 253 ἄρ. 254 ἄρ. 255 ἄρ. 256 ἄρ. 257 ἄρ. 258 ἄρ. 259 ἄρ. 260 ἄρ. 261 ἄρ. 262



Επίλογος.

Η ενσωμάτωση των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής έχει υπάρξει αντικείμενο έρευνας πολλών μελετητών. Η μεταβολή της ταυτότητας των προσφύγων, η προσπάθεια αποκατάστασης τους στη νέα πατρίδα και ενσωμάτωσής τους έχουν απασχολήσει πολλούς ιστορικούς. Η προσαρμογή στο νέο περιβάλλον ήταν δύσκολη καθώς επηρεαζόταν από πλήθος παραγόντων, όπως οι πολιτικές έριδες της περιόδου, η αίσθηση προσωρινότητας που είχε αναπτυχθεί στους πρόσφυγες και η διάκριση με τους γηγενείς.

Η προσφυγική ψήφος αποτέλεσε μήλον της έριδος των δυο κυρίαρχων πολιτικών παρατάξεων. Εξασφαλίστηκε αμέσως και διατηρήθηκε στην βενιζελική παράταξη, γεγονός που ενέτεινε τη σύγκρουση με τους αντιβενιζελικούς και συντηρούσε την αντιπαλότητα με τους γηγενείς. Μια νέα διαμορφωμένη για τα ελληνικά δεδομένα πολιτική πρόταση, αυτή της κομμουνιστικής ιδεολογίας επιχείρησε να διαχωρίσει ταξικά τους πρόσφυγες αλλά μάταια, τουλάχιστον αρχικά.

Η εργασία αυτή κατέδειξε την πορεία της προσφυγικούς ψήφου κατά την πρώτη δεκαετία παραμονής τους στην Ελλάδα (1922-1932). Χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτής της πορείας ήταν η στήριξη του βενιζελικού κόμματος παρά τις οποίες αντιδράσεις και η καταψήφιση της αντίπαλης παράταξης. Η τάση αυτή μοιάζει να πηγάζει από την περίοδο του εθνικού διχασμού και να διασώζει νέες διχαστικές συνέπειες όπως η διάκριση προσφύγων – γηγενών.

Ολοκληρώνοντας, μπορεί να ειπωθεί πως οι πρόσφυγες διερχόμενοι από τις πολιτικές ζυμώσεις της πρώτης δεκαετίας απέκτησαν ανεξάρτητη πολιτική συνείδηση, αφομοιώθηκαν πολιτικά και διαμόρφωσαν την πολιτική ζωή της σύγχρονης Ελλάδας.



Εκλογικό βιβλιάριο προσφυγα (1926)

Βιβλιογραφία.

- Αβδελά, Ε. (1996). Η μισθωτή εργασία ως προνομιακό πεδίο για τη συγκρότηση κοινωνικών κινημάτων στον Μεσοπόλεμο. Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης.
- Αναστασιάδου, Ι. (1982). Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930. Αθήνα.
- Ανδικόπουλου, Γ. (1987). *Η Δημοκρατία του Μεσοπολέμου 1922-1936*. Φυτράκης. Αθήνα.
- Βερβέρη – Κωνσταντινίδου, Δ. (1985) Τα σωζόμενα έγγραφα της Επιτροπείας Ποντίων Ελλήνων Κωνσταντινουπόλεως». Αθήνα.
- Βερεμής, Θ. (1977). *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*. Εξάντας. Αθήνα.
- Γκιζελή, Β. (1984). *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*. Επικαιρότητα. Αθήνα.
- Γιανουλόπουλος, Γ. (1999). *Η ευγενής μας τύφλωσις. Εξωτερική πολιτική και εθνικά θέματα από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*. Βιβλιόραμα. Αθήνα.
- Clogg, R. (1985). *The Greek Millet in the Ottom Greek History*. Isis Press. Instabul.
- Δαφνής, Γ. (1961) Τα ελληνικά κόμματα 1821-1961. Γαλαξίας. Αθήνα.
- Εξερτζόγλου, Χ. (2011). *Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (19^{ος} αιώνας – αρχές 20^{ου})*. Στο: *Το 1922 και οι πρόσφυγες, μια νέα ματιά*. Νεφέλη. Αθήνα.
- Hirschon, R. (2004). *Οι κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής: Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. Αθήνα.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεότερος Ελληνισμός από το 1913 έως το 1941*. (1978). Τόμος ΙΕ. Εκδοτική Αθηνών. Αθήνα.
- Καράβας, Σ. (1992). *Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου*. Στο: *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Μικρασιατική Καταστροφή και ελληνική κοινωνία*. Τόμος 9^{ος}. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (ΚΜΣ). Αθήνα.
- Καργάκος, Σ. (2010). *Μικρασιατικός Πόλεμος. Μικρασιατική Καταστροφή. Απογευματινή*. Αθήνα.
- Κατσάπης, Κ. (2011). *Το προσφυγικό ζήτημα*. Στο: *Το 1922 και οι πρόσφυγες, μια νέα ματιά*. Νεφέλη. Αθήνα.

- Λαμψίδης, Γ. (1992). *Οι πρόσφυγες του 1922. Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*. Εκδοτικός Οίκος Αδερφών Κυριακίδη. Θεσσαλονίκη.
- Λιάκος, Α. (2016). *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπόλεμου: Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*. Νεφέλη. Αθήνα.
- Μαρκεζίνης, Σ. (1968) *Πολιτική ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*. Πάπυρος. Αθήνα.
- Μαυρογορδάτος, Γ. (1981). *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*. Αντ. Ν. Σακκουλά. Αθήνα- Κομοτηνή.
- Mazower, M. (2002). *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζης.
- Micheal Llewellyn Smith (2002). *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας. Αθήνα.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2005). *Λεξικό της Νέας Ελληνικής*. Κέντρο Λεξικολογίας. Αθήνα.
- Μπεκίρης, Β. (2015). *Από τον Εθνικό Διχασμό στη Μικρασιατική Καταστροφή και την εκτέλεση των Έξι (1915-1922)*, *Histora*. Αθήνα.
- Μποχώτης, Θ. *Εσωτερική Πολιτική*. Στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. 1900-1922. Οι Απαρχές*. Βιβλιόραμα. Αθήνα.
- Pentzopoulos, D. (1962). *The Balkan exchange of minorities and its impact on Greece*. Moyton & Co. Παρίσι.
- Σβορώνος, Ν. (1981). *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*. Θεμέλιο. Αθήνα.
- Τζεδόπουλος, Γ. (2007). *Εισαγωγικό σημείωμα στο Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού. Αθήνα.
- Χατζηιωσήφ, Χ. (2002). *Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας*. Στο: *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα*. Βιβλιόραμα. Αθήνα.
- Ψυρούκης, Ν. (1982). *Η Μικρασιατική Καταστροφή. Η Εγγύς Ανατολή μετά τον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1918-1923)*. Αθήνα.

Ελεύθερον Βήμα, Σάββατο 25 Αυγούστου 1923, αριθμός φύλλου 544. Η αθρόα πολιτογράφηση των προσφύγων. Ο τρόπος της εγγραφής εις τους εκλογικούς καταλόγους.

Ελεύθερον Βήμα, Τετάρτη 2 Απριλίου 1924, αριθμός φύλλου 758. Συμφωνία Κυβερνήσεως και «Πολιτικής Ενώσεως». Τι επιδιώκουν οι βασιλόφρονες δια του χωρισμού των προσφύγων.

Ελεύθερον Βήμα, Πέμπτη 10 Απριλίου 1924, αριθμός φύλλου 766. Οι πρόσφυγες υπέρ της Δημοκρατίας.

Ελεύθερον Βήμα, Τετάρτη 30 Απριλίου 1924, αριθμός φύλλου 784. Το προσφυγικόν πρόβλημα. Η στάσις των προσφύγων.

Ελεύθερον Βήμα, Παρασκευή 9 Μαΐου 1924, αριθμός φύλλου 793. Αι εργασίαι της Εθνοσυνελεύσεως θα διακοπούν τον Ιούνιον.

Ελεύθερον Βήμα, Πέμπτη 22 Μαΐου 1924, αριθμός φύλλου 806. Τα φλέγοντα ζητήματα. Το προσφυγικόν ενώπιον της Εθνοσυνελεύσεως.

Ελεύθερον Βήμα, Σάββατο 8 Νοεμβρίου 1924, αριθμός φύλλου 975. Τα αποτελέσματα της συγκρούσεως προσφύγων και εντοπίων. Δεκαπέντε τραυματίαι και καταστροφή συνοικισμού.

Ελεύθερον Βήμα, Δευτέρα 24 Νοεμβρίου 1924, αριθμός φύλλου 991. Νέα συμπλοκή εντοπίων και προσφύγων. Πάντοτε αφορμαί εξ αμφισβητούμενων γαιών.

Ελεύθερον Βήμα, Τετάρτη 24 Δεκεμβρίου 1924, αριθμός φύλλου 1020. Το πρόγραμμα της ομάδας των προσφύγων πληρεξουσίων.

Ελεύθερον Βήμα, Δευτέρα 6 Απριλίου 1925, αριθμός φύλλου 1113. Το χθεσινόν προσφυγικόν συλλαλητήριον εν Θεσσαλονίκη. Αι αξιώσεις των προσφύγων διετυπώθησαν εις ψήφισμα.

Ελεύθερον Βήμα, Κυριακή 12 Απριλίου 1925, αριθμός φύλλου 1119. Οι πρόσφυγες και η πολιτική της Κυβερνήσεως. // Ψήφος εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση.

Ελεύθερον Βήμα, Δευτέρα 13 Απριλίου 1925, αριθμός φύλλου 1120. Η έναρξις του Παμπροσφυγικού Συνεδρίου. Αι πρώται υποδειχθείσαι λύσεις.

Ελεύθερον Βήμα, Παρασκευή 17 Απριλίου 1925, αριθμός φύλλου 1124. Έληξαν αι εργασίαι του Παμπροσφυγικού Συνεδρίου.

Ελεύθερον Βήμα, Δευτέρα 25 Μαΐου 1925, αριθμός φύλλου 1160. Το χθεσινόν πάνδημον συλλαλητήριον.

Ελεύθερον Βήμα, Κυριακή 31 Μαΐου 1925, αριθμός φύλλου 1166. Συμπεράσματα εκ της χθεσινής ψηφοφορίας.

Ελεύθερον Βήμα, Σάββατο 24 Οκτωβρίου 1925, αριθμός φύλλου 1311. Ζωηρά προεκλογική κίνησης.

Ελεύθερον Βήμα, Πέμπτη 24 Δεκεμβρίου 1925, αριθμός φύλλου 1925. Πρέπει ή δεν πρέπει να ακυρωθή η εκλογή του Δημάρχου Θεσσαλονίκης.

Ελεύθερον Βήμα, Τρίτη 13 Απριλίου 1926. Αριθμός φύλλου 1463. Τα τελικά αποτελέσματα της ψηφοφορίας.

Ελεύθερον Βήμα, Τρίτη 20 Απριλίου 1926, αριθμός φύλλου 1470. Το Β' Παμπροσφυγικόν συνέδριο ήρχισε χθες τας εργασίας του εις την αίθουσα της Βουλής.

Ελεύθερον Βήμα, Τρίτη 28 Σεπτεμβρίου 1926, αριθμός φύλλου 1628. Οι πρόσφυγες και αι εκλογαί.

Ελεύθερον Βήμα, Σάββατο 16 Οκτωβρίου 1926, αριθμός φύλλου 1646. Αι ενέργειαι των αρχηγών των κομμάτων δια τας αποζημιώσεις των δικαιούχων ανταλλάξιμων.

Ελεύθερον Βήμα, Κυριακή 17 Οκτωβρίου 1926, αριθμός φύλλου 1647. Εις τους δικαιούχους ανταλλάξιμους.

Ελεύθερον Βήμα, Δευτέρα 25 Οκτωβρίου 1926, αριθμός φύλλου 1657. Ο προσφυγικός κόσμος ικανοποιημένος εκ της λύσεως των αποζημιώσεων.

Ελεύθερον Βήμα, Παρασκευή 5 Νοεμβρίου 1926, αριθμός φύλλου 1648. Η οργάνωσις των δικαιούχων ανταλλάξιμων απεφάσισε εις τους πρόσφυγας όπως συνταχθούν ολοψύχως με τα συγκροτημένα Δημοκρατικά κόμματα.

Ελεύθερον Βήμα, Τρίτη 16 Νοεμβρίου 1926, αριθμός φύλλου 1659. Οι πρόσφυγες βουλευταί της Θεσσαλονίκης θα παραμείνουν αδιάσπαστοι συναγωνισταί εις τους κόλπους των Φιλελευθέρων.

Ελεύθερον Βήμα, Κυριακή 19 Δεκεμβρίου 1926, αριθμός φύλλου 1692. Αι κινήσεις της ΠΟΑΔΑ.

Ελεύθερον Βήμα, Δευτέρα 23 Ιουλίου 1928, αριθμός φύλλου 2261. Η επίσκεψις του κ. Βενιζέλου εις τους προσφυγικούς συνοικισμούς.

Ελεύθερον Βήμα, Τετάρτη 27 Μαρτίου 1929, αριθμός φύλλου 2503. Το κράτος και οι αποζημιώσεις των προσφύγων.

Ελεύθερον Βήμα, Τρίτη 16 Απριλίου 1929, αριθμός φύλλου 2523. Συγκαλείται παμπροσφυγικόν συνέδριον εις το οποίο θα ομιλήση ο κ. Βενιζέλος.

Ελεύθερον Βήμα, Σάββατο 20 Απριλίου 1929, αριθμός φύλλου 2527. Ο κ. Βενιζέλος ωμίλησε χθες εις τους πρόσφυγας αντικρούων τα επιχειρήματα των προσφυγοκάπληλων.

Ελεύθερον Βήμα, Παρασκευή 31 Μαΐου 1929, αριθμός φύλλου 2566. Από τη Μακεδονία. Δια ν' αποκτήση Δήμαρχον η πόλις της Θεσσαλονίκης.

Ελεύθερον Βήμα, Κυριακή 15 Ιουνίου 1930, αριθμός φύλλου 2937. Η χθεσινή σύσκεψις των προσφύγων βουλευτών.

Ελεύθερον Βήμα, Τετάρτη 2 Οκτωβρίου 1930, αριθμός φύλλου 2688. «Μέχρι τέλους!»

Ελεύθερον Βήμα, Παρασκευή 6 Φεβρουαρίου 1931, αριθμός φύλλου 3170. Ο κ. Βενιζέλος απευθύνεται προς τον λαόν της Θεσσαλονίκης.

Ελεύθερον Βήμα, Κυριακή 10 Απριλίου 1932, αριθμός φύλλου 3588. Τον κατάλληλον Δήμαρχον και την καλυτέραν κυβέρνησιν.

Ελεύθερον Βήμα, Κυριακή 28 Αυγούστου 1932, αριθμός φύλλου 3724. Για την περιοδεία του Βενιζέλου στη Μακεδονία.

Ελεύθερον Βήμα, Δευτέρα 5 Σεπτεμβρίου 1932. Ο κ. Βενιζέλος εις τους προσφυγικούς συνοικισμούς.

Ελεύθερον Βήμα, Κυριακή 25 Σεπτεμβρίου 1932. Η χθεσινή πολιτική συγκέντρωσις των Φιλελευθέρων εις Αμπελοκήπους.

Η Καθημερινή, Κυριακή 14 Οκτωβρίου 1923, αριθμός φύλλου 1064. Το φίμωτρον.

Η Καθημερινή, Παρασκευή 7 Νοεμβρίου 1924, αριθμός φύλλου 1288. Η αδελφοκτονία.

Η Καθημερινή, Δευτέρα 24 Αυγούστου 1925, αριθμός φύλλου 1564. Ήρχισε το παμπροσφυγικόν συνέδριον.

Η Καθημερινή, Πέμπτη 27 Αυγούστου 1925, αριθμός φύλλου 1567. Οι πρόσφυγες.

Η Καθημερινή, Κυριακή 11 Δεκεμβρίου 1928. Πρόχειρος απάντησις.

Η Καθημερινή, Πέμπτη 18 Δεκεμβρίου 1930, αριθμός φύλλου 3166. Η μετεκλογική μελαγχολία των Φιλελευθέρων.

Η Καθημερινή, Κυριακή 25 Ιανουαρίου 1931, αριθμός φύλλου 3203. Η εκλογή Θεσσαλονίκης. Τι πρέπει να πράξουν οι πρόσφυγες.

Η Καθημερινή, Δευτέρα 2 Φεβρουαρίου 1931, αριθμός φύλλου 3211. Η Κυβέρνησις δεν ενδιαφέρθη δια την φορολογικήν ανακούφισιν του αγροτικού κόσμου.

Η Καθημερινή, Τρίτη 28 Φεβρουαρίου 1933, αριθμός φύλλου 3988. Ο λόγος του αρχηγού του Λαϊκού Κόμματος ενώπιον λαού Θεσσαλονίκης. // Αι προεκλογικαί περιοδείαι των Λαϊκών υποψηφίων.

Πρωία, Παρασκευή 1 Οκτωβρίου 1926, αριθμός φύλλου 328. Προσφυγική Στήλη. Η προεκλογική κίνησις μεταξύ των προσφύγων.

Πρωία, Σάββατο 13 Νοεμβρίου 1926, αριθμός φύλλου 371. Γηγενείς και πρόσφυγες.

Πρωία, Δευτέρα 22 Αυγούστου 1927, αριθμός φύλλου 385. Προσφυγική στήλη: Η χθεσινή συνέλευσις των διανοούμενων δια τα προσφυγικά ζητήματα.

Πρωία, Κυριακή 20 Νοεμβρίου 1927. Αι χθεσιναί ενέργειαι δια την συγκρότησιν του προσφυγικού συλλαλητηρίου.

Πρωία, Πέμπτη 11 Απριλίου 1929, αριθμός φύλλου 1194. Προσφυγική στήλη: Το υπόμνημα των προσφύγων της Θεσσαλονίκης.

Πρωία, Κυριακή 14 Απριλίου 1929, αριθμός φύλλου 1197. Προσφυγική στήλη: Η σημερινή παμπροσφυγική συγκέντρωσις εις το θέατρον «Ολυμπία».

Πρωία, Τετάρτη 17 Απριλίου 1929, αριθμός φύλλου 1200. Προσφυγική στήλη. Ο αγών της αποχής εις τα επαρχίας. // Οι πρόσφυγες και αι εκλογαί. Η κίνησις περί αποχής λαμβάνει έκτασιν.

Πρωία, Τρίτη 23 Απριλίου 1929, αριθμός φύλλου 1206. Προσφυγική στήλη: Ο κυρίως προσφυγικός αγών αρχίζει σήμερον!

Πρωία, Παρασκευή 3 Μαΐου 1929, αριθμός φύλλου 1216. Προσφυγική στήλη: Η αποχή των προσφύγων Μακεδονίας.

Πρωία, Κυριακή 23 Φεβρουαρίου 1930, αριθμός φύλλου 1504. Προσφυγική στήλη: Η σημερινή συνέλευσις των «Ολυμπίων».

Πρωία, Δευτέρα 29 Φεβρουαρίου 1932, αριθμός φύλλου 2221. Τα αποτελέσματα των εκλογών κατά τμήματα.

Πρωία, Σάββατο 17 Σεπτεμβρίου 1932, αριθμός φύλλου 2298. Το προσφυγικόν στοιχείον. Το χάσμα γηγενών και προσφύγων εγεφυρώθη από χθες.

Πρωία, Παρασκευή 3 Μαρτίου 1933, αριθμός φύλλου 2574. Το χθεσινόν διάγγελμα του κ. Κονδύλη προς τον προσφυγικόν κόσμον της Ελλάδος.

Προσφυγικός Κόσμος, Κυριακή 11 Δεκεμβρίου 1927, αριθμός φύλλου 26. Συμπεράσματα.

Προσφυγικός Κόσμος, Κυριακή 22 Ιουλίου 1928, αριθμός φύλλου 58. Περί την προεκλογική κίνησιν. Οι πρόσφυγες διατί θα ψηφίσουν Βενιζέλο.

Προσφυγικός Κόσμος, Κυριακή 29 Ιουλίου 1928, αριθμός φύλλου 59. Ενώ πλησιάζει η ημέρα των εκλογών. Ο βασιλισμός μαινόμενος μας συκοφαντεί.

Προσφυγικός Κόσμος, Κυριακή 26 Αυγούστου 1928, αριθμός φύλλου 63. Η πραγματική σημασία της κατασυντριπτικής νίκης του Βενιζέλου.

Προσφυγικός Κόσμος, Κυριακή 18 Νοεμβρίου 1928. Είνε ευχερέστατον να μας αποδείξει πλανωμένους.

Προσφυγικός Κόσμος, Κυριακή 11 Αυγούστου 1929, αριθμός φύλλου 113. Συμπεράσματα τινά από τας δημαιορεσίας των Αθηνών.

Προσφυγικός Κόσμος, Κυριακή 27 Οκτωβρίου 1929, αριθμός φύλλου 124. Γύρω από το συνέδριο των βουλευτών μας εν Θεσσαλονίκη.

Προσφυγικός Κόσμος, Κυριακή 30 Ιουνίου 1929, αριθμός φύλλου 107. Η πολιτική και το συμφέρον μας. Διατί επιβάλλεται χωρισμός συνοικισμών.

Προσφυγικός Κόσμος, Κυριακή 6 Οκτωβρίου 1929, αριθμός φύλλου 121. Εις ώτα, δυστυχώς μη ακουόντων. Προσφυγικές απόψεις.

Προσφυγικός Κόσμος, Κυριακή 18 Σεπτεμβρίου 1932, αριθμός φύλλου 194. Καταγρηφίζοντας τον Βενιζέλο ψηφίζετε υπέρ της Δημοκρατίας και των συμφερόντων του τόπου.

Προσφυγικός Κόσμος, Κυριακή 2 Οκτωβρίου 1932. Τα ψυχολογικά αίτια και κίνητρα που παρασύρουν τους πρόσφυγας εις το κήρυγμα του κ. Βενιζέλου.

Προσφυγικός Κόσμος, Κυριακή 4 Δεκεμβρίου 1932. Για την κατάργηση των προσφυγικών νοσοκομείων.

Προσφυγικός Κόσμος, Παρασκευή 3 Μαρτίου 1933, αριθμός φύλλου 212. Ιδιού η απροκάλυπτος αλήθεια άνευ μίσους και πάθους.

Προσφυγικός Κόσμος, Σάββατο 11 Μαρτίου 1933. Η νέα κατάσταση.

Ριζοσπάστης, Κυριακή 9 Σεπτεμβρίου 1923, αριθμός φύλλου 2203. Το προσφυγικόν.

Ριζοσπάστης, Σάββατο 8 Νοεμβρίου 1924, αριθμός φύλλου 2609. Πρόσφυγες ιδέτε τους προστάτες σας.

Ριζοσπάστης, Πέμπτη 9 Απριλίου 1925, αριθμός φύλλου 2759. Διάστασις Μακεδόνων και προσφύγων πληρεξουσίων. Το Κομμουνιστικό Κόμμα κατά του χωρισμού των καταπιεζόμενων εις αυτόχθονας και ετερόχθονας.